

Master Maatschappijgeschiedenis

Vensters op de wereld - CH4131

28 augustus 2014

'Seksualiteit in damesbladen'.

Een onderzoek naar het beeld van seksualiteit in *Libelle*, *Eva* en *Viva*,
1960-1980.

Marloes Westerveld

335310

335310mw@eur.student.nl

0646161652

Eerste lezer: drs. Hilde Harmsen

Tweede lezer: dr. Karin Willemse

Inhoudsopgave

1) <u>Inleiding</u>	4
2) <u>Seksualiteit en de seksuele revolutie</u>	8
2.1 De seksuele revolutie: oorzaken	8
2.2 De seksuele revolutie: veranderingen	13
2.3 De seksuele revolutie: gevolgen	16
3) <u>Het vrouwentijdschrift</u>	25
3.1 Definitie	25
3.2 De ontwikkeling van vrouwentijdschriften	25
3.3 Kritieken en onderzoeken	28
3.4 Onderzoeken in het buitenland	30
3.5 Bronnen	33
Libelle	33
Eva en Viva	35
3.6 Conclusie	37
4) <u>Methoden</u>	39
4.1 Deelonderwerpen onderzoek	39
4.2 Theoretisch kader	40
4.3 Methoden	42
Categorieën	42
Vraagrubrieken	45
5) <u>Libelle</u>	47
5.1 Analyse	49
5.2 Conclusie	67

6) <u>Eva en Viva</u>	69
6.1 Analyse	71
6.2 Conclusie	90
7) <u>Conclusie</u>	92
8) <u>Bibliografie</u>	95

1. Inleiding

De *Story* bij de kapper, *Margriet* in de auto, *Grazia* in de trein, *Cosmopolitan* op de bank. 'Is vreemdgaan altijd slecht voor een relatie?',¹ 'Hoe krijg je een perfect sexleven?',² 'Hij komt te snel',³ en 'Had ik maar... condooms gebruikt'.⁴ Het zijn zo maar wat vragen en problemen die nu voorkomen in vrouwentijdschriften. In de eenentwintigste eeuw is het vrouwentijdschrift een bijzonder sterk medium dat op de gekste en gewoonste plekken wordt gelezen, en waar veel vragen en problemen worden voorgelegd aan redacties van vrouwentijdschriften. Veel vragen en problemen hebben met seksualiteit te maken. Seksualiteit is een onderwerp dat nu veelbesproken is in vrouwentijdschriften. Hoe werd dat in het verleden gedaan? Was seksualiteit altijd een veelbesproken onderwerp in vrouwentijdschriften? Om deze reden is ervoor gekozen een onderzoek op te starten naar seksualiteit op basis van vrouwentijdschriften als bron in de periode 1960-1980. De nadruk ligt op het beeld van seksualiteit in vrouwentijdschriften. De keuze voor de periode 1960-1980 ligt in de veranderingen die plaatsvinden in deze tijd. Vanaf de jaren zestig in de twintigste eeuw is sprake van een seksuele revolutie, deze revolutie loopt door tot aan de jaren tachtig. In deze periode veranderen opvattingen ten aanzien van seksualiteit grootschalig. De seksuele moraal in Nederland wijzigt ingrijpend.⁵ De seksuele revolutie is daardoor ook een belangrijk onderdeel van dit onderzoek. De keuze voor vrouwentijdschriften als bron heeft diverse oorzaken. Ten eerste kunnen tijdschriften laten zien wat speelde onder lezers. Dit omdat de tijdschriften op verschillende manieren kunnen fungeren als een historische bron. In dit geval worden vrouwentijdschriften gezien als spiegels van hun tijd. Tijdschriften laten zien wat speelt onder de lezers, ze weerspiegelen de gedachten van lezers.⁶ Ten tweede hebben massamedia in de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw een grote invloed op het publiek. Destijds maken tijdschriften deel uit van de verspreiding van nieuwe opvattingen en gedrag. Dit geldt ook voor

¹ 'Is vreemdgaan altijd slecht? En meer relatievragen beantwoord' in *Cosmopolitan* 8 (2014) 62.

² *Ibidem*, 62.

³ 'Sexy stuff waar niemand het over heeft (behalve wij)' in *Cosmopolitan* 9 (2014) 77.

⁴ 'Had ik maar...' in *Grazia* 27 (2014) 89.

⁵ Hans Righart, *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict* (Amsterdam 1995), 71-73.

⁶ Marloes Hülsken, *Kiezen voor kinderen? Vrouwentijdschriften en hun lezeressen over het katholieke huwelijksleven, 1950-1975* (Hilversum 2010), 18-19.

vrouwentijdschriften, deze tijdschriften worden gezien als een invloedrijke bron in het verspreiden van nieuwe opvattingen en gedrag over het beeld van seksualiteit.⁷

In dit onderzoek wordt het beeld van seksualiteit onderzocht in vrouwentijdschriften in de periode 1960-1980. De vrouwentijdschriften *Libelle*, *Eva* en *Viva* worden geanalyseerd in dit onderzoek. *Libelle* is een vrouwentijdschrift dat zich richt op vrouwen in het algemeen en niet op een bepaalde zuil. In 1965 maakt *Libelle* haar doelgroep specifieker door zich te richten op vrouwen in de leeftijdscategorie van 28 tot 55 jaar. Het is interessant een vrouwentijdschrift als *Libelle* te analyseren omdat het een van de grootste en meest gelezen tijdschriften is in de periode 1960-1980.⁸ Het is daardoor interessant na te gaan in hoeverre een van de grootste vrouwentijdschriften met een groot bereik inspeelde op de veranderende opvattingen en gedrag over seksualiteit naar aanleiding van de seksuele revolutie. *Eva* is een vrouwentijdschrift dat zich richt op vrouwen van alle leeftijden. Het tijdschrift wordt het meest gelezen door vrouwen uit de betere kringen vanwege de inhoud van het tijdschrift, het bevat veelal artikelen over dienstmeisjes en de etiquette. In 1972 verandert *Eva* in *Viva*, waardoor de doelgroep wijzigt naar jonge, moderne Randstadsvrouwen in de leeftijdscategorie van 20 tot 35 jaar.⁹ *Viva* richt zich specifiek op de nieuwe opvattingen en gedrag die waren gevormd naar aanleiding van de seksuele revolutie. Het tijdschriften bevat om die reden veel artikelen over seks, werk en emancipatie.

De vrouwentijdschriften *Libelle*, *Eva* en *Viva* worden geanalyseerd omdat deze tijdschriften zich niet richten op een bepaalde zuil en/of religie. Deze tijdschriften zijn daardoor in principe bereikbaar voor de gehele bevolking. Het beeld van seksualiteit dat deze vrouwentijdschriften uitdragen is daardoor beschikbaar voor de gehele Nederlandse bevolking. Het is interessant een vergelijking te maken tussen een van de grootste vrouwentijdschriften van Nederland dat al jaren meegaat, *Libelle*, en een geheel nieuw vrouwentijdschrift dat verschijnt naar aanleiding van de gewijzigde opvattingen van de seksuele moraal, *Viva*. Dit tijdschrift richt zich juist op deze nieuwe opvattingen en wenst deze uit te dragen naar haar publiek toe. Het is interessant om te bekijken of datzelfde gebeurt in *Libelle*. En hoe gaat *Eva* om met de gewijzigde seksuele moraal? Verschilt het beeld van seksualiteit in de vrouwentijdschriften? Wordt er anders omgegaan met

⁷ Hülsken, *Kiezen voor kinderen?*, 11-18.

⁸ Ibidem, 12.

⁹ Renée Vegt, 'Overzicht Vrouwentijdschriften 1934-2003' *Persmuseum* jaargang 2004, 3-10.

seksualiteit in de tijdschriften of zijn er veel overeenkomsten? Daarnaast is weinig onderzoek gedaan op basis van vrouwentijdschriften als bron. Onderzoeken op basis van tijdschriften concentreren zich veelal op de ontwikkeling van bepaalde tijdschriften, uitgeverijen, netwerken rond de redacties of op de analyse van specifieke gebeurtenissen. Commerciële vrouwentijdschriften en lezeressen als onderzoeksobject komen er bekaaid vanaf.¹⁰ Er kan dus meer onderzoek worden gedaan naar commerciële vrouwentijdschriften, dit onderzoek speelt daarop in. Onderzoeken naar seksualiteit op basis van vrouwentijdschriften zijn niet eerder zo specifiek voorgekomen. Het onderzoek van Hülksen gaat over het katholieke huwelijksleven in Nederland in de jaren vijftig tot en met midden jaren zeventig. Zij onderzoekt dit op basis van vrouwentijdschriften en de aspecten geboorteregeling, gezinsgrootte, seksuele moraal en moederschap. Haar onderzoek richt zich niet specifiek op seksualiteit en het beeld daarvan in vrouwentijdschriften.¹¹ Onderzoeken die zich wel specifiek richten op seksualiteit hebben daarvoor andere bronnen dan vrouwentijdschriften gebruikt.

De hoofdvraag in dit onderzoek luidt: *Wat is het beeld van seksualiteit voor vrouwen in de periode 1960 tot en met 1980 in de vrouwentijdschriften Libelle, Eva en Viva en hoe is dat te verklaren?* Om deze vraag te kunnen beantwoorden dienen een aantal deelvragen te worden beantwoord. In hoofdstuk 2 wordt seksualiteit en de seksuele revolutie beschreven. Wat zijn de oorzaken en gevolgen van de seksuele revolutie, en welke veranderingen vloeien daaruit voort? Wat wordt verstaan onder seksualiteit en de seksuele revolutie wordt in dit hoofdstuk verklaard. In hoofdstuk 3 wordt het vrouwentijdschrift beschreven. Wat is een vrouwentijdschrift? En hoe ontwikkelde het vrouwentijdschrift zich in de twintigste eeuw? Vervolgens worden in hoofdstuk 4 de methoden beschreven die worden toegepast in dit onderzoek. In hoofdstuk 5 en 6 worden *Libelle*, *Eva* en *Viva* geanalyseerd. In hoofdstuk 6 wordt direct de vergelijking gemaakt tussen de drie tijdschriften. In deze hoofdstukken wordt de vraag beantwoord wat het beeld van seksualiteit is voor de tijdschriften. Tot slot wordt in de conclusie antwoord gegeven op de hoofdvraag.

De verwachting is dat vooral in *Viva* een verandering is te zien in het beeld van seksualiteit omdat dit tijdschrift zich specifiek richt op de veranderingen naar aanleiding van de seksuele revolutie. *Libelle* kan daarin niet achterblijven lijkt mij. Het grootste en meest

¹⁰ Hülksen, *Kiezen voor kinderen?*, 19.

¹¹ *Ibidem*, 187-188.

gelezen vrouwentijdschrift van Nederland kan een verandering van zo een grote omvang moeilijk negeren. Seksualiteit komt in deze periode meer in de media, de vraag is echter of dit ook is terug te zien in de vrouwentijdschriften.¹² De verwachting is om die reden drie verschillende beelden van seksualiteit van drie verschillende vrouwentijdschriften. Of deze verwachtingen kloppen zullen de bevindingen in dit onderzoek moeten uitwijzen. De mogelijkheid dat geen veranderingen optreden in het beeld van seksualiteit, of slechts gering, is ook aanwezig.

¹² J. Hemels en R. Vegt, *Het geïllustreerde tijdschrift in Nederland* (Amsterdam 1997) 481.

2. Seksualiteit en de seksuele revolutie

Het doel van dit hoofdstuk is het beschrijven en verklaren van seksualiteit en de seksuele revolutie. De deelvragen die in het eerste deel van dit hoofdstuk worden beantwoord zijn de volgende: wat houdt de seksuele revolutie in en waardoor kon deze plaatsvinden? Wat wordt bedoeld met seksualiteit? In de eerste paragraaf worden de oorzaken van de seksuele revolutie aangekaart, de veranderingen naar aanleiding van de seksuele revolutie in de Nederlandse maatschappij, en tot slot de gevolgen daarvan.

2.1 De seksuele revolutie: oorzaken

De seksuele revolutie kent een aantal verklaringen en oorzaken. Verklaringen stammen reeds uit gebeurtenissen van voor de jaren zestig. Eind jaren vijftig van de twintigste eeuw bevonden Westerse landen zich op veel terreinen op een keerpunt en enkele jaren later leek het er zelfs op dat zij aan het begin van een revolutie stonden.¹³ Dit had te maken met internationale spanningen die voorkwamen in respectievelijk de Sovjet-Unie na het overlijden van Stalin in 1953, in Engeland nadat er protestmarsen werden gehouden tegen atoombewapening in 1958 en in hetzelfde jaar in de Verenigde Staten raakten de burgerrechtenbewegingen voor zwarte mensen in een stroomversnelling. Er was veel kritiek op het economische en politieke beleid in veel verschillende landen, waaronder ook Nederland.¹⁴ De babyboom had hier mee te maken, omdat de kritiek vooral van jongeren kwam. De babyboom was een verschijnsel van uitzonderlijke demografische groei. Na de Tweede Wereldoorlog bezegelden veel stellen hun geluksgevoel met een kind.¹⁵ Door de babyboom ging een groot aantal jongeren naar school en later naar de universiteit. De samenleving waar deze kinderen in opgroeiden leek sterk op de samenleving waarin hun ouders voor de oorlog leefden. Kinderen werden vrijer opgevoed. Deze samenlevingen gingen gepaard met een industriële revolutie hetgeen leidde tot economische groei. In navolging van de economische groei, werd welvaart steeds meer verspreid over de Nederlandse samenleving. Het werd kinderen hierdoor mogelijk gemaakt langer en meer

¹³ Bert Altena en Dick van Lente, *Vrijheid en rede. Geschiedenis van Westerse samenlevingen 1750-1989* (Hilversum 2006) 328-330.

¹⁴ Altena en Van Lente, *Vrijheid en rede*. 328-330.

¹⁵ Paul Luykx, 'De jaren zestig als postwar history', in Hans Righart, *De wereldwijde jaren zestig. Groot Brittannië, Nederland, de Verenigde Staten* (Utrecht 2004) 61-64.

naar school te gaan.¹⁶ Veel jongeren in de naoorlogse samenleving vonden geen aansluiting bij het beleid dat werd gevoerd. Deze jongeren konden niet leven met de gematigdheid, zelfbeheersing en opofferingsgezindheid hetgeen constant van hun werd gevraagd door werkgevers, de regering maar ook ouders. Er ontstonden grote frustraties onder de jongere generatie. Universiteiten werden de plaats voor discussies over deze frustraties.¹⁷

Er zijn een aantal verklaringen en oorzaken voor de ontevredenheid en het gedrag van de jongeren. De spreiding van de welvaart speelde een grote rol. Als gevolg van de uitbreiding van de welvaart werd het assortiment aan consumptieartikelen snel uitgebreid. Dit was van grote invloed was op de levensstijl van de gewone Nederlanders, de echtparen en gezinnen die een modaal inkomen hadden. Televisies en auto's kwamen op de markt welke voor veranderingen zorgden in communicatie en mobiliteit, dit ging vanaf dit moment vele malen sneller. Dankzij de toegenomen financiële mogelijkheden kon de vrije tijd worden besteed met nieuwe consumptieartikelen: er kon bijvoorbeeld televisie worden gekeken en uitstapjes worden gemaakt met de auto.¹⁸ Andere veranderingen waar de economische groei en de economische welvaart voor zorgden, waren uitbreidingen van sociale zekerheid, sociaal-economische spanningen, politieke vernieuwing en radicalisme, ontzuiling, ontkerkelijking en deconfessionalisering, grotere seksuele vrijheid en de opkomst van een jongerencultuur. Grotere seksuele vrijheid staat in relatie met de economische groei en welvaart onder meer doordat financiële mogelijkheden er ook voor zorgden dat jongens en meisjes gezamenlijk hun vrije tijd opvulden. Zo wilden jongens en meisjes bijvoorbeeld samen op dansles, iets wat ondenkbaar was in de jaren vijftig vanwege het geld en de normen en waarden.¹⁹

De veranderingen van opvattingen in de sociaal-culturele sfeer in deze periode zijn kort samen te vatten: mensen gingen minder naar de kerk, kinderen en jongeren konden meer naar school, vrouwen gingen meer werken en de norm over seks werd aangepast. De nadruk in dit onderzoek ligt op de laatste verandering. Met betrekking tot de aanpassing van de seksuele norm en wijzigingen in de intieme levenssfeer, kan worden gesproken over een

¹⁶ Hans Righart, *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict* (Amsterdam 1995), 71-73.

¹⁷ A. Jamison en R. Eyerman, *Seeds of the sixties* (Berkeley 1994) 2.

¹⁸ Righart, *De eindeloze jaren zestig*, 71-72.

¹⁹ *Ibidem*, 13.

seksuele revolutie, een zedelijke omwenteling, aldus socioloog Gerrit Andries Kooy.²⁰ Deze veranderingen zijn terug te zien in de institutionele sfeer: een omwenteling was zichtbaar in de opvattingen van kerk en overheid inzake seksualiteit. De Generale Synode van gereformeerde kerken in Nederland stelde in 1963 in bedekte termen dat seks binnen het huwelijk niet altijd tot het krijgen van kinderen hoefde te leiden.²¹ Aan het einde van de jaren zestig en in het begin van de jaren zeventig werd ook de Nederlandse wetgeving vrijer. In 1970 werd een wet ingevoerd die de verkoop van voorbehoedsmiddelen aan jongeren vrijgaf. Een jaar later was homoseksueel geslachtsverkeer tussen meerder- en minderjarigen niet langer verboden. In hetzelfde jaar werd een wet ingesteld die echtscheidingen vergemakkelijkte. De schuld kwestie, zoals overspel of mishandeling, werd naar de achtergrond gedrongen en een algemene grond van scheiding, de duurzame ontwrichting van het huwelijk, werd geïntroduceerd.²²

De seksuele revolutie wordt beschouwd als een periode waarin veranderingen in de intieme levenssfeer een nieuwe seksuele moraal creëerde. De belangrijkste verandering van deze revolutie was de loskoppeling van seks en voortplanting. Seksualiteit werd meer bespreekbaar en meer in de openbaarheid gebracht. Het was niet langer een taboe om over seks te spreken.²³ Bovendien had iedereen het recht op een eigen beleving van seksualiteit. Kinderen kreeg je niet zo maar, daar werd bewust voor gekozen. Het gebruik van voorbehoedsmiddelen maakte dit mogelijk. De antiseksuele houding van de kerk en de regels die daarmee gepaard gingen werden maatschappelijk ter discussie gesteld.²⁴

De term seksualiteit heeft verschillende betekenissen. De definitie van seksuoloog Jim Bender komt het meest overeen met de betekenis van seksualiteit in dit onderzoek. Volgens Bender is de term opgesplitst in tweeën: ten eerste is seksualiteit de splitsing in geslachten tussen man en vrouw, en ten tweede heeft seksualiteit betrekking op bepaalde gevoelens. Ieder individu geeft een eigen betekenis aan deze gevoelens, gebaseerd op leeftijd, levensfase, geslacht, persoonlijkheid, opvoeding en cultuur.²⁵ Deze gevoelens hebben te

²⁰ G.A. Kooy, 'Ontwikkelingen met betrekking tot de intieme levenssfeer', in J.E. Ellemers, G.A. Kooy, H.J. Scheffer, E.W. Hofstee, J.H. de Ru, *Nederland na 1945: Beschouwingen over ontwikkeling en beleid* (1980) 42.

²¹ Righart, *De eindeloze jaren zestig*, 63.

²² Kooy, 'Ontwikkelingen met betrekking tot de intieme levenssfeer', 52.

²³ Righart, *De eindeloze jaren zestig*, 63.

²⁴ Tom Claes, 'De seksuele revoluties en het progressief seksueel pessimisme', in *Ethiek & Maatschappij* 1 (2010), 47.

²⁵ Jim Bender, 'Seksualiteit, chronische ziektes en lichamelijke beperkingen: kan seksualiteit gerevalideerd worden?', in *Tijdschrift voor Seksuologie* 27 (2003) 170-171.

maken met seksuele omgang en worden bepaald door de genoemde aspecten. Gevoelens die leiden uit seksualiteit zijn bijvoorbeeld homoseksualiteit of de voorkeur voor bepaalde seksuele handelingen zoals BDSM. Seksualiteit is echter meer dan dat. Het komt voor in liefdesrelaties onder jongeren en volwassenen. Onder jongeren speelt vooral de vraag wanneer wordt begonnen met vrijen, en hoe dat moet. In huwelijken speelt seksualiteit ook een rol, want wat te doen als de frequentie op een gegeven moment verminderd? Maar ook bij moeders en de opvoeding van hun kinderen is seksualiteit een terugkerend onderwerp. Moeders maken zich vooral zorgen over dochters die aan vriendjes beginnen. Seksualiteit is dus een onderwerp dat meer behelst dan alleen geslachtsgemeenschap.

Het gebruik van de term seksuele revolutie kan niet elke historicus waarderen. Waar Righart spreekt van een seksuele revolutie, spreken andere historici dit woordgebruik tegen. Kooy benadrukt dat de seksuele revolutie vooral een periode was van goedkeuringen van reeds bestaande opvattingen en gedrag van seksualiteit. In 1965 is namelijk een onderzoek uitgevoerd onder de Nederlandse bevolking, waarin slechts 25% van de Nederlanders tussen zeventien en zeventig jaar seks voor het huwelijk onacceptabel vond. Maar liefst 90% was voor het gebruik van voorbehoedsmiddelen om geboortebeperking toe te passen. In 1968 is een soortgelijk onderzoek uitgevoerd, waar 61,6% van mening was dat een meisje intiem mag vrijen met een jongen wanneer ze verliefd op hem is.²⁶ In hoeverre is dan sprake van een revolutie, aldus Kooy. Wat mij betreft is Kooy hier niet geheel in zijn gelijk. Kooy stelt ook geen ander woordgebruik voor. Het lijkt er sterk op dat onderwerpen zoals voorbehoedsmiddelen en geboortebeperking een goedkeuring waren van reeds bestaande opvattingen, maar andere onderwerpen zoals homoseksualiteit en de loskoppeling van seks en voortplanting daarentegen niet. Dit gold ook voor het doorbreken van het taboe spreken over seks. Seks werd in de openbaarheid gebracht. Mede hierdoor is wel te spreken van een revolutie, omdat meerdere aspecten gerelateerd aan seksualiteit in een stroomversnelling terecht kwamen.

Het is bekend dat de seksuele revolutie plaatsvond in de jaren zestig tot aan de jaren tachtig van de twintigste eeuw. Exacte jaartallen zijn lastig aan te duiden, omdat bruikbare opiniepeilingen ontbreken.²⁷ Het is wel duidelijk dat er verschillen zijn met het leven voor de jaren zestig en het leven tijdens de jaren zestig. Voor de jaren zestig was reeds sprake van

²⁶ Kooy, 'Ontwikkelingen met betrekking tot de intieme levenssfeer', 52-57.

²⁷ Righart, *De eindeloze jaren zestig*, 64.

een verschil tussen wet en werkelijkheid. In de jaren vijftig blijkt namelijk dat geen enkele verandering optrad in het denken over seksualiteit, de rol van de vrouw en de heilige ideeën over het huwelijk van zowel de christelijke kerk als de overheid.²⁸ Ondanks het ontbreken van veranderingen, waren er wel spanningen tussen leven en leer aan het einde van de jaren vijftig. Aanwijzingen voor een veranderd seksueel patroon zijn te vinden in de sterk dalende huwelijksvruchtbaarheid, de stijging van buitenechtelijke kinderen en het aantal gedwongen huwelijken. De daling van de huwelijksvruchtbaarheid wijst volgens Kooy op een streven naar geboortebeperking door het gebruik van moderne voorbehoedsmiddelen. De toename van het aantal gedwongen huwelijken, de moetjes, ziet Kooy als een indicatie van toenemend voorechtelijk geslachtsverkeer. Deze aanname wordt versterkt door het feit dat er in de tweede helft van de jaren vijftig op lagere leeftijd en meer getrouwd werd.²⁹ Op basis van het bovenstaande lijkt het erop dat de seksuele revolutie niet zo maar uit de lucht kwam vallen, maar een lange aanloop had in de jaren vijftig. Door de spanning tussen wet en de praktijk, die steeds hoger opliep, kan de snelle verspreiding van de nieuwe seksuele moraal in de jaren zestig worden verklaard.³⁰

Behalve economische groei en welvaart, zijn er andere verklaringen voor de seksuele revolutie. Volgens de socioloog Ruut Veenhoven zijn deze verklaringen op te delen in korte en lange termijn verklaringen. De korte termijn verklaringen zijn gerelateerd aan de toename van de welvaart, emancipatie van de vrouw en neergang van de kerk. Ook nieuwe technieken, zoals de uitvinding van de pil, worden in verband gebracht met de seksuele revolutie. De seksuele revolutie is hierdoor niet alleen een gevolg van modernisering, waaronder nieuwe opvattingen en nieuwe gedragingen over seksualiteit worden verstaan, maar ook een versterkende factor. De versterkende factor had bijvoorbeeld effect op het emancipatieproces, waarover later meer.³¹ Vrouwen werden steeds onafhankelijker. De lange termijn verklaringen van Veenhoven voor de seksuele revolutie gaan verder terug in de tijd. Deze gaan zodanig ver terug in de tijd dat deze verklaringen niet relevant zijn voor dit onderzoek. Concluderend was de seksuele revolutie volgens Veenhoven een wat verlate reactie op de maatschappelijke omslag die zich voltrok in de achttiende en negentiende

²⁸ H.Q. Röling, *Gevreesde vragen. Geschiedenis van de seksuele opvoeding in Nederland* (Amsterdam 1994), 38-45.

²⁹ Kooy, 'Ontwikkelingen met betrekking tot de intieme levenssfeer', 52-57.

³⁰ Righart, *De eindeloze jaren zestig*, 64.

³¹ Ruut Veenhoven, 'Wat bracht de seksuele revolutie?', in S.W. Couwenberg, *Seksuele revolutie ter discussie. Van Phil Bloom tot Sex and the City*, Civis Mundi, Jaarboek 2005, 93.

eeuw. Er is hier sprake van een 'cultural lag'. De onderdrukking van de seksualiteit was niet meer functioneel, maar bleef toch nog een tijd in stand. Hiermee bedoelt Veenhoven dat seksualiteit al voor de seksuele revolutie meer in de openbaarheid naar voren kwam, in plaats van de vermeende onderdrukking tot aan de seksuele revolutie. De positie van de kerk was aan het begin van de twintigste eeuw echter nog te sterk om nieuwe opvattingen over seksualiteit in de praktijk te brengen. Bovendien was er nog steeds behoefte aan geboortebeperving doordat anticonceptiemiddelen nog niet waren geoptimaliseerd. Uiteindelijk kwam het toch tot een seksuele revolutie toen de pil werd geïntroduceerd en effectieve anticonceptie mogelijk maakte. In de jaren zestig waren de opvattingen en gedachten over seks reeds veranderd, dat zich in de periode 1960-1980 een seksuele revolutie kon voltrekken.³²

2.2 De seksuele revolutie: veranderingen

De seksuele revolutie zorgde voor een aantal veranderingen in de Nederlandse maatschappij. Deze veranderingen hebben betrekking op seksuele omgang, arbeid en het gezinspatroon.

De Sekstant-rede van Mary Zeldenrust uit 1967 staat symbool voor de seksuele revolutie in Nederland. Zeldenrust was voorzitter van de Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming. Het tijdschrift *Sekstant* werd uitgegeven door de NVSH. Tot aan 1968 heette het tijdschrift *Verstandig Ouderschap*. Zoals de titel suggereert, verschenen voornamelijk artikelen over ouderschap en kinderen in dit tijdschrift.³³ In 1968 besloot de redactie dat het tijd was voor vernieuwing omdat de inhoud over ouderschap, kinderen en opvoeding als oubollig werd ervaren. De inhoud strookte niet meer met de opvattingen van het Nederlandse publiek. Dit besluit bevestigt de gewijzigde opvattingen van het Nederlandse publiek. Het doel van dit besluit was om een jonger en progressiever publiek aan te spreken door artikelen te plaatsen over seks in plaats van kinderen. Het tijdschrift groeide uit tot 'het vakblad' voor seksualiteit met als doel lezers te informeren over aan seksualiteit gerelateerde onderwerpen zoals voorechtelijk geslachtsverkeer, geboorteregeling, ongehuwd moederschap, echtscheiding en geslachtsziekten. Daarnaast

³² Veenhoven, 'Bevrijde seksualiteit. Tijd, cultuur en geluk', 380

³³ Paul Schnabel, 'Een veranderende kijk op seksualiteit', *Tijdschrift voor Seksuologie*, nummer 13 (1989) 208-210.

streefde het tijdschrift ernaar maatschappelijke taboes over abortus, prostitutie, pornografie, pedofilie en incest te doorbreken.³⁴ Voor de seksuele revolutie werden deze onderwerpen niet of nauwelijks ter sprake gebracht in tijdschriften.

Het eerste nummer van *Sekstant* werd afgesloten met een samenvatting van de Sekstant-rede. In deze rede pleit Zeldenrust voor de gelijkberechtiging van homoseksualiteit, de vrijheid van buitenechtelijk geslachtsverkeer, de vrijheid van geboorteregeling en aanvaarding van anticonceptie, de acceptatie van abortus als beslissing van de vrouw, de gelijkberechtiging van ongehuwde moeders, de evenwichtige beoordeling van buitenechtelijk geslachtsverkeer, de erkenning van prostitutie als beroep en de vrijgave van pornografie. Deze opsomming vormde het programma van de NVSH.³⁵ *Sekstant* wenste naar aanleiding van hun programma, verouderde politieke en seksuele patronen te doorbreken. Naast een verenigingsblad was *Sekstant* ook een opinieblad over seksualiteit. Verschillende onderwerpen kwamen aan bod in het tijdschrift, zoals seksuele voorlichting op school, pedofilie, abortus, het orgasme, de vrouw als lustobject, partnerruil, porno, de pil, gehandicapten en seks, scheiden, erecties en eventuele problemen, groepsseks en nog meer zaken gerelateerd aan seks.³⁶ Het taboe dat seks niet in de openbaarheid werd besproken, werd mede door *Sekstant* verbroken. Vanaf dit moment werd seksualiteit in de openbaarheid gebracht.³⁷

Zowel *Verstandig Ouderschap* als *Sekstant* boden de lezer inzicht in de verschuivingen in de Nederlandse cultuur en maatschappij voor en tijdens de periode van de seksuele revolutie. Verschuivingen die plaatsvonden tijdens de seksuele revolutie zijn onder andere het patroon van het gezinsleven, de positie van man en vrouw en het denken over de relatie tussen seksualiteit en voortplanting.³⁸ Verschuivingen in het gezinsleven zijn onder andere dat meer vrouwen gingen werken. Dit heeft te maken met een wijziging in het belastingstelsel. Vanaf 1962 veranderde het belastingstelsel voor vrouwen: vrouwen met een eigen arbeidsinkomen kregen een eigen aftrek in plaats de aftrek op het totale gezinsinkomen. De druk voor vrouwen om te werken werd daardoor afgenomen, het

³⁴ S.M.E. van Wesemael, *Sextant* (Amsterdam 2006) 1.

³⁵ Schnabel, 'Een veranderende kijk op seksualiteit', 210.

³⁶ Koninklijke Bibliotheek. Nationale bibliotheek van Nederland, 'Sekstant', <http://www.kb.nl/webexposities/tijdschriften/sekstant>, 22-01-2014.

³⁷ S.M.E. van Wesemael, *Sextant*, 1.

³⁸ Ibidem, 1-2.

financiële gezinsleven zou er dan niet meer onder lijden.³⁹ Een ander probleem werd hierdoor mede opgelost, namelijk een tekort aan vrouwen op de arbeidsmarkt. Door de economische groei en welvaart kwamen meer banen vrij en er waren te weinig mannelijke arbeidskrachten om deze banen in te vullen. Het veranderde belastingstelsel vergrootte de mogelijkheden voor vrouwen om te werken.⁴⁰ De seksuele revolutie stond hiermee in verband omdat de rol van de vrouw steeds meer naar voren kwam. De verandering in de arbeidssituatie van de vrouw zorgde namelijk voor een verandering in de positie van de man en de vrouw. Vrouwen werden geleidelijk aan steeds meer als gelijke behandeld. In 1975 werd door de Europese Richtlijn een wet ingesteld dat discriminatie naar sekse in de sociale zekerheid moest worden opgeheven.⁴¹ Uiteindelijk veranderde het patroon van het gezinsleven: er werden minder, en op latere leeftijd van de vrouw, kinderen geboren. Het patroon van het gezinsleven kon veranderen doordat vrouwen meer gingen werken. Getrouwde vrouwen die buitenshuis werken, krijgen gemiddeld minder kinderen dan werkeloze getrouwde vrouwen. De gedachten aan het krijgen van kinderen, en afscheid te moeten nemen van de betaalde arbeid, deden vrouwen grijpen naar voorbehoedsmiddelen.⁴²

Omstreeks 1960 werd een nieuw soort anticonceptiemiddel op de internationale markt gebracht: de pil. In Nederland kon de pil sinds 1962 op recept worden verkregen. In 1970 werd de pil door 500.000 vrouwen in Nederland gebruikt. Mede dankzij de opname van de pil in het ziekenfondspakket in 1971 steeg het gebruik van de pil explosief. In 1972 gebruikten 800.000 vrouwen de pil, in 1973 waren dit er 1 miljoen. Ook werden andere anticonceptiemiddelen geïntroduceerd zoals het spiraaltje. Daarnaast nam het aantal sterilisaties toe zowel bij vrouwen als mannen. Het is bovenal de pil geweest die het leven van vrouwen veranderde naar de door vrouwen gewenste situatie. Echtparen hoefden kinderen niet meer ongewenst te krijgen. Er werd steeds vaker besproken of aan kinderen moest worden begonnen.⁴³ Ook is gebleken dat in de jaren tachtig, steeds meer vrouwen na de geboorte van hun kind bleven werken.⁴⁴ Kinderen werden anders opgevoed dan voor de

³⁹ Hettie Pott-Buter en Kea Tijdens, *Vrouwen. Leven en werk in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1998) 35-37.

⁴⁰ Henri Beunders, *Publieke tranen. De drijfveren van de emotiecultuur* (Amsterdam 2002) 70.

⁴¹ Pott-Buter en Tijdens, *Vrouwen. Leven en werk in de twintigste eeuw*, 38.

⁴² *Ibidem*, 90-91.

⁴³ *Ibidem*, 23-24.

⁴⁴ *Ibidem*, 90-91.

seksuele revolutie omdat ouders minder streng waren, waardoor kinderen vrijer werden opgevoed.⁴⁵

De belangrijkste verandering die de seksuele revolutie in gang heeft gezet, is de loskoppeling van seks en voortplanting. Deze loskoppeling heeft ook bijgedragen aan de veranderingen in het gezinspatroon: er kwamen namelijk minder (ongewenste) kinderen door het gebruik van voorbehoedsmiddelen. Bovendien werden kinderen later geboren in huwelijken. Seks was namelijk niet langer verbonden met het krijgen van kinderen. De seksuele revolutie zorgde er op deze manier voor dat er minder kinderrijke gezinnen waren in de jaren zestig, en dat de normen over het gezinsleven openlijk werden bestreden en zelfs wijzigden. De eerdere gewenste norm door de christelijke kerk, monogamie, was niet meer de norm die gold voor de gehele maatschappij. Deze norm verdween niet, binnen de christelijke kerk bleef deze bestaan. Daarnaast bleven jongeren niet meer hun hele leven bij slechts één levenspartner, maar wisselden ze regelmatig van partner. De nieuwe echtscheidingswet van 1971 maakte het gemakkelijker om van eerdere partners af te komen. Het was niet nieuw dat de kerkelijke norm omtrent seks, kinderen en monogamie werd tegengewerkt, maar wel dat dit verzet in alle openbaarheid plaatsvond. Voorheen gebeurde het namelijk al, maar niet in het openbaar. Ongehuwde stellen konden toen nog niet samenwonen en buitenechtelijke kinderen krijgen, dit werd sterk afgekeurd door de christelijke kerk. Dit is ook terug te zien in de jaren vijftig, toen stellen jonger en eerder trouwden, de 'moetjes'.⁴⁶ In de jaren zestig kwam het steeds vaker voor dat ongehuwde stellen samenwoonden. Dit werd een verschijnsel dat geleidelijk aan steeds meer werd geaccepteerd door de Nederlandse bevolking.⁴⁷

2.3 De seksuele revolutie: gevolgen

Wartoe heeft de seksuele revolutie uiteindelijk geleid? Historicus Henri Beunders geeft antwoord op deze vraag. Beunders voerde een onderzoek uit naar de emotionele samenleving in de tweede helft van de twintigste eeuw en beschreef dit in zijn boek *Publieke tranen. De drijfveren van de emotiecultuur*. Volgens Beunders heeft de seksuele revolutie geleid tot gelukkigere stellen, omdat zij konden leven met een partner naar eigen keuze.

⁴⁵ Ibidem, 23-24.

⁴⁶ Righart, *De eindeloze jaren zestig*, 64.

⁴⁷ J.J. Woltjer, *Recent verleden. De geschiedenis van Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1992) 336.

Soms veroorzaakte de revolutie ook frustraties, zoals het niet bereiken van gelijke seksuele bevrediging. Door de seksuele vrijheid die was ontstaan kon gemakkelijker naar oplossingen worden gezocht om deze 'problemen' op te lossen. Anders dan ten tijde van de christelijke moraal was het geen taboe meer om publiekelijk het seksleven te bespreken. Een andere bijkomstigheid van de seksuele revolutie was het groeiende verzet van vrouwen tegen ongewenste seksuele intimiteiten. Vrouwen werden mondiger en durfden zichzelf te verweren. Tot ongewenste seksuele intimiteiten werden ook ongewenste afbeeldingen van vrouwen gerekend.⁴⁸ De seksuele revolutie werd onderdeel van een publiek debat.

Een ander onderzoek dat zich richt op de uitkomsten van de seksuele revolutie is dat van socioloog Cas Wouters, 'De lustbalans van liefde en seks'. 'Het resultaat van de woelige jaren in de jaren zestig van de twintigste eeuw is een gezamenlijke emancipatie van seksualiteit in de Nederlandse maatschappij die tot stand kon komen doordat mensen seksuele gevoelens toelieten tot hun bewustzijn', aldus Wouters.⁴⁹ Seks werd steeds meer bespreekbaar en niet meer geweerd zoals eerder de norm was. Zowel mannen als vrouwen zochten naar nieuwe vormen om het verlangen naar liefde en seks te vervullen. Volgens Wouters kon de seksuele revolutie sneller in gang worden gezet doordat de Nederlandse maatschappij zelf op zoek gingen naar manieren om seksualiteit tot de gewenste uiting te laten komen.⁵⁰ Wouters impliceert hiermee dat er inderdaad sprake was van een seksuele revolutie, maar dat deze revolutie zelf werd ingevuld door de Nederlandse maatschappij.

De filosoof Koen Raes beargumenteert dat het liefdesrelatiepatroon is gewijzigd door de seksuele revolutie. Volgens Raes is het ideaalbeeld van relaties sindsdien zuiver affectief, ontdaan van rolpatronen en machtsverhoudingen. Seks kreeg een belangrijke rol in een relatie, het werd een voorwaarde om de relatie te laten slagen en onderhouden. Bovendien moest de seks wederzijds bevredigend zijn en was het de bedoeling dat er met respect naar elkaar wordt gehandeld. Dit was echter een ideaalbeeld, de werkelijkheid toonde een heel ander beeld. Volgens Raes is na de jaren tachtig de beleving van seksualiteit door de seksuele revolutie ten prooi gevallen aan het proces van individualisering en aan een

⁴⁸ Henri Beunders, *Publieke tranen. De drijfveren van de emotiecultuur* (Amsterdam 2002) 67-68.

⁴⁹ Cas Wouters, 'De lustbalans van liefde en seks. Ontwikkelingen sinds de seksuele revolutie', *Religie en erotiek. Balanceren tussen liefde en lust, KSGV* (2002) 80.

⁵⁰ Wouters, 'De lustbalans van liefde en seks.', 80-93.

seksindustrie die voor ieder wat wils heeft.⁵¹ Seks werd daardoor niet meer iets wat men samen doet, maar een zaak van het individu waarin het individu zo veel mogelijk plezier eruit moest halen. De seksuele behoefte werd daardoor overheerst door het individualisme, waarin de ander slechts een middel werd om de seksuele behoefte te bevredigen. De zogenaamde seksuele bevrijding is volgens Raes uitgelopen op een bevrijding van consumptieseks en bevrediging door commercialisering. Hij pleit ervoor seks opnieuw in te kaderen met rituelen, om zo de bekwaamheid van het liefhebben opnieuw te ontwikkelen.⁵² Volgens Raes heeft de seksuele revolutie geleid tot het centraal stellen van het individu in de geslachtsgemeenschap. Liefde staat niet meer centraal, maar de gevoelens en behoeften van het individu wel. Deze opvatting is wel erg kort door de bocht genomen, het is onmogelijk dat er geen seksuele omgang meer was zonder liefde. Uiteraard is het ook een ideaalbeeld dat voor de seksuele revolutie alleen geslachtsgemeenschap was waar wel sprake van liefde was.

De opvattingen van filosoof Roger Scruton komen ongeveer overeen met die van Raes. Volgens Scruton heeft de seksuele revolutie geleid tot drie verschillende effecten. Het eerste effect is geen verandering in het gedrag van mensen over seks, maar een verandering in de gedachten over seks. Mensen bedreven niet langer de liefde, maar hadden platte seks waar liefde ondergeschikt was. Dit wijst erop dat emotionele banden of enige vormen van lange termijn relaties naar de achtergrond zijn verdrongen. Het idee van één vaste levenspartner is niet meer. In deze vorm van seks gaat het slechts om wederzijds verlangen en opgewekte aangename sensaties. Een tweede effect is de gegroeide openheid van vrouwen ten opzichte van seks. Voor de seksuele revolutie bestond er aarzeling onder vrouwen, tot zij over gingen tot seksuele handelingen. Vrouwen gingen sneller over tot seksuele handelingen omdat er sprake was van een seksuele bevrijding.⁵³ Teruggekoppeld aan de opvattingen van Kooy, lijkt deze opvatting van Scruton niet te kloppen. Kooy zag namelijk voor de jaren zestig een toename van seksuele omgang gezien het aantal moetjes.⁵⁴ Een derde effect is het wegvallen van erotiek en lust. Voor de seksuele revolutie waren er verlangens die men niet kon bezitten maar slechts koesteren. Deze verlangens vielen weg bij de nieuwe opvattingen

⁵¹ Koen Raes, 'Seksuele bevrijding is ook een ethisch project. Over de instrumentalisering van de erotiek', in S. Haakma, *Minnen met de zinnen: opvattingen over erotiek in verschillende culturen* (Utrecht 2002) 16.

⁵² Raes, 'Seksuele bevrijding is ook een ethisch project' 13-16.

⁵³ Roger Scruton, *Sexual Desire: A moral philosophy of the erotic* (New York 1986) 49-50.

⁵⁴ Kooy, 'Ontwikkelingen met betrekking tot de intieme levenssfeer', 52-57.

over seksualiteit. De nadruk kwam door de seksuele revolutie te liggen op het algemene in plaats van persoonlijke. Het ging niet meer om seks hebben met een bepaalde persoon met om het hebben seks zelf. Volgens Scruton zijn seksuele partners sinds de seksuele revolutie vanaf de jaren zeventig niet langer het object van seksualiteit maar slechts middelen ertoe. Seksuele partners zijn geworden tot onderdelen van de 'pleasure machine' aldus Scruton.⁵⁵ Zowel Raes als Scruton beargumenteren dat de seksuele revolutie heeft geleid tot 'platte seks'. Zeker, de seksuele revolutie heeft geleid tot een loskoppeling van seks en voortplanting, maar dat betekent niet dat er geen liefde meer aan seks te pas komt. Beide opvattingen zijn te kort door de bocht omdat beide impliceren dat seks liefdeloos wordt. Bovendien wordt de opvatting dat seks liefdeloos werd, ontkracht door Wouters, die schrijft dat mannen en vrouwen naar nieuwe vormen zochten om het verlangen naar zowel liefde en seks te vervullen.⁵⁶ In dit onderzoek is de loskoppeling van seks en voortplanting van belang, de analyse zal laten blijken of seks ook liefdeloos wordt.

Wetenschappelijk onderzoeken op basis van vrouwentijdschriften zeggen ook iets over de veranderingen en gevolgen van de seksuele revolutie. Het in 1978 verschenen boek '*Margriet weet raad*'. *Gevoel, gedrag, moraal in Nederland, 1938-1978* uit van historici Christien Brinkgreve en Michel Korzec is daar één van. Het onderzoek werd uitgevoerd in opdracht van *Margriet*. Brinkgreve en Korzec voerden een inhoudsanalyse uit van de adviesrubriek in *Margriet*: '*Margriet weet raad*', in de periode 1938-1978. Zij bestudeerden gestelde vragen en adviezen die werden gegeven. De rubriek gaf volgens Brinkgreve en Korzec inzicht in veranderingen in de Nederlandse samenleving. Veranderingen die zijn terug te vinden zijn onder andere democratisering, secularisering, welvaartsstijging, daling van het kindertal en emancipatie. Uit de inhoud van het boek bleek dat binnen een relatief korte tijd opvattingen en gedragingen op het gebied van seksualiteit, zeden en omgangsvormen ingrijpend waren gewijzigd.⁵⁷

Bij vergelijkingen tussen adviezen uit de jaren vijftig en zeventig viel op dat problemen en adviezen herkenbaar zijn, maar toch anders. De toon van adviezen was gewijzigd. In de jaren vijftig werd volstaan met levenswijsheden zoals: liefde is belangrijker dan geld, na regen komt zonneschijn, waar een wil is is een weg. Deze levenswijsheden golden ook in de jaren

⁵⁵ Scruton, *Sexual Desire: A moral philosophy of the erotic*, 49-50.

⁵⁶ Wouters, 'De lustbalans van liefde en seks', 80-93.

⁵⁷ Christien Brinkgreve en Michel Korzec, '*Margriet weet raad*'. *Gevoel, gedrag, moraal in Nederland 1938-1978* (Utrecht/Antwerpen 1978) 9-93.

zeventig, alleen veranderde de toon waarop deze werden gebruikt. De levenswijsheden bleven zeker de strekking van de adviezen alleen dan vele malen uitgebreider. Het onderwerp seksualiteit is een onderwerp dat veel verschilt in de geanalyseerde periode. In de jaren veertig en vijftig behoort dit onderwerp tot het onuitspreekbare, er werd niet ingegaan op vragen over seks blijkt uit de antwoorden gegeven door *Margriet*: 'Vragen op zedelijk gebied beantwoord ik liever niet. Het is uiterst gevaarlijk terrein en bovendien niet geschikt om hetzij hier, hetzij per brief beantwoord te worden' (1950), en 'Het zedelijk peil van jongens en meisjes is bedenkelijk aan het zakken... maar ik kan niet ingaan op dit probleem, omdat dit onderwerp niet geschikt is voor een publieke behandeling' (1954). Dit laatste antwoord laat zien dat de seksuele revolutie zijn aanloop al had in de jaren vijftig, maar dat er nog niet publiekelijk over werd gesproken. Er werden vragen gesteld over het onderwerp seksualiteit, maar het was een taboe hierover te spreken.⁵⁸ In de jaren zeventig is een duidelijk verschil te zien in de gegeven antwoorden: 'Er zijn drie dingen die je perse niet moet doen als je jeuk hebt aan de binnenkant van de vagina...' (1974), en 'U weet het, wij weten het, en uw zoon weet het allang: hij is hoogstwaarschijnlijk homofiel' (1974).⁵⁹ Het onderwerp seksualiteit is bespreekbaar geworden, van een gevaarlijk terrein is niets meer terug te zien.

De inhoud van de probleemrubriek werd als een afspiegeling gezien van de problemen die op dat moment aan de orde waren onder de lezers. Brinkgreve en Korzec zagen in veertig jaar analyse die ze hebben uitgevoerd dat er veranderingen plaatsvonden in de problemen en adviezen. Brinkgreve en Korzec interpreteren dit als een verschuiving in de machtsverhoudingen tussen mensen. De problemen en de adviezen wijzen in de richting van een verkleining van machtsverschillen tussen sociale klassen, mannen en vrouwen en tussen ouders en kinderen. Gedragsvoorschriften werden minder star in de periode 1938-1978. Dit kan volgens Brinkgreve en Korzec worden gezien als een proces van informalisering. Emoties kunnen meer naar buiten worden gebracht omdat er over meer problemen publiekelijk kon worden gesproken. Dit gold met name voor vrouwen. Mannen daarentegen moeten meer rekening houden met de wensen van vrouwen. Daarnaast zijn ook meer levenswijzen voor mannen tot de mogelijkheden gaan behoren. Namelijk vrijwillige kinderloosheid, ongetrouwd samenwonen, verhoudingen tussen homoseksuelen en een royale levensstijl. In

⁵⁸ Brinkgreve en Korzec, *'Margriet weet raad'. Gevoel, gedrag, moraal in Nederland 1938-1978*, 35-36.

⁵⁹ *Ibidem*, 35-36.

de veertig jaar analyse is te zien dat deze gedragswijzen van seksualiteit wijzigden van afkeuring naar acceptatie. Ook wijzen Brinkgreve en Korzec op het proces van individualisering, beslissingen werden meer dan vroeger bij het individu gelegd. Het luisteren naar het eigen geweten is belangrijker dan voorheen. De opvattingen van *Margriet* veranderden ten aanzien van de gedragswijzen van afkeuring naar acceptatie.⁶⁰

In 2010 verscheen het onderzoek, van historica Marloes Hülsken *Kiezen voor kinderen? Vrouwentijdschriften en hun lezeressen over het katholieke huwelijksleven, 1950-1975*. Dit onderzoek richt zich op het katholieke huwelijksleven in Nederland van de jaren vijftig tot en met midden jaren zeventig in de twintigste eeuw. Hülsken onderzoekt op basis van interviews op welke manier de vrouwentijdschriften *Libelle*, *Margriet*, *Beatrijs* en *Doorkijk* van invloed waren op het katholieke huwelijksleven in Nederland. Zij onderzoekt dit op basis van de aspecten geboorteregeling, gezinsgrootte, seksuele moraal en moederschap. Hülsken heeft interviews afgenomen met een halfgestructureerde vragenlijst. Dit houdt in dat er in elk interview enkele open vragen werden gesteld, waarna de gegeven antwoorden van de geïnterviewden vervolgens de loop van het gesprek bepaalden. Hülsken concludeert dat in de periode 1950-1965 de geanalyseerde tijdschriften nauwelijks werd geschreven over geboorteregeling. Dit veranderde pas eind jaren zestig in de tijdschriften. Voor die tijd werd geschreven over het moederschap als een roeping, en een heilige taak. Vrouwen moesten zichzelf voor hun gezin wegcijferen. Grote gezinnen waren vanzelfsprekend en hier werd vol ontzag en respectvol over geschreven. In de jaren vijftig was de seksuele moraal van de tijdschriften gericht op kuisheid en fatsoen. Seksuele voorlichting werd wel gegeven, maar deze bestond uit het voorlichten van voorplanting door ouders. Hoe dit precies moest, werd niet verteld. Geslachtsgemeenschap was slechts voorbehouden aan volwassenen binnen het huwelijk. Hier werd echter niet over geschreven in de tijdschriften. Omstreeks 1960 veranderden de ideeën over moederschap en seksuele moraal enigszins. Er kwam meer openheid. In deze periode heerste de opvatting dat een vrouw meer was dan alleen een moeder, en dat ontwikkelingen op seksueel gebied ook tot de mogelijkheden behoorden. Kuisheid en zedelijkheid waren nog wel belangrijk, daar werd echter minder moralistisch over geschreven. Geboorteregeling en anticonceptie kwamen nog niet voor. De tijdschriften namen een voorzichtige houding aan ten opzichte van bijvoorbeeld de pil. *Libelle* en

⁶⁰ Ibidem, 93-94.

Margriet speelden hier op in door deskundigen zoals artsen, psychiaters en wetenschappers hun mening te geven. Zowel voor en tegenstanders van de pil werden aan het woord gelaten, maar de tijdschriften zelf namen geen standpunt in.⁶¹

Volgens Hülsken waren tijdschriften deels erg terughoudend met het plaatsen van nieuwe opvattingen omtrent seksualiteit omdat ze afhankelijk waren van grote adverteerders. Als adverteerders de inhoud van het blad niet steunden werden geen advertenties geplaatst waardoor het tijdschrift geld misliep. *Libelle* was terughoudender in het meegaan met de nieuwe ontwikkelingen dan *Margriet*. *Libelle* ging mee met de nieuwe ontwikkelingen en de tendensen waren hetzelfde, maar de veranderingen waren minder groot. Toch waren in beide vrouwentijdschriften artikelen over geboorteregeling en gezinsplanning een vanzelfsprekendheid en werd het krijgen van kinderen als een keuze gepresenteerd.⁶²

Een andere reden waarom tijdschriften terughoudend waren om te schrijven over geboorteregeling en anticonceptie kan zijn dat de redacties hun publiek verkeerd inschatten. Er veranderde zo veel in de tweede helft van de jaren zestig dat het voor media moeilijk was bij hun publiek aan te sluiten. *Margriet* en *Libelle* trachtten door middel van grote publieksonderzoeken in 1965 erachter te komen hoe de Nederlandse bevolking dacht over de thema's seksualiteit en geboorteregeling. Uit deze enquêtes bleek dat de moraal en het gedrag van lezeressen was veranderd. Naar aanleiding hiervan was ineens meer te lezen over deze onderwerpen in de tijdschriften. De situatie in Nederland was veranderd: de gezinnen waren kleiner, de seksuele moraal was gewijzigd. De tijdschriften schreven eind jaren zestig dan ook over de nieuwe normen en waarden op het gebied van seksualiteit. Hülsken ziet dat vrouwentijdschriften insprongen in de nieuwe moraal, door eind jaren zestig wetenschappers en deskundigen aan het woord te laten in de vrouwentijdschriften over zaken zoals geboorteregeling en seksualiteit. Ze stelt dat in 1970 geboorteregeling en de nieuwe de losse seksuele moraal volledig waren geaccepteerd door de Nederlandse bevolking. Dit is volgens haar te zien in de inhoud van de vrouwentijdschriften. In de berichtgeving over moederschap, gezinsgrootte, geboorteregeling en de seksuele moraal was sprake van plotselinge veranderingen en een revolutionaire periode eind jaren zestig. In

⁶¹ Hülsken, *Kiezen voor kinderen?*, 187-188.

⁶² *Ibidem*, 188-189.

korte tijd werden taboes doorbroken in de vrouwentijdschriften.⁶³ Uiteindelijk gingen de tijdschriften dus mee in een proces dat al in gang was gezet. Ook hier blijkt dat de seksuele revolutie al in volle gang was voordat de nieuwe normen en waarden werden geaccepteerd en overgenomen door media.⁶⁴

2.4 Conclusie

Een van de deelvragen van dit hoofdstuk was wat de seksuele revolutie was en waardoor deze kon plaatsvinden. De seksuele revolutie is een periode die zich voltrok in de periode 1960-1980, het blijft lastig een exacte beginperiode aan te duiden. In deze periode was sprake van een omwenteling van opvattingen van seksualiteit. De seksuele revolutie kon plaatsvinden met economische groei en welvaart als belangrijkste oorzaken. De belangrijkste verandering naar aanleiding van de seksuele revolutie was de loskoppeling van seks en voortplanting. Andere veranderingen zijn wijzigingen in het gezinspatroon, de positie van mannen en vrouwen, wijzigingen in de arbeidssituatie van de vrouw en de wijziging in de norm van seksualiteit. Ten slotte de belangrijkste gevolgen: meer seksuele vrijheid. Seks werd steeds meer in openheid besproken. Onder de ogen van het publiek werd gezocht naar nieuwe vormen om de nieuwe normen en waarden in te vullen. De opvattingen dat seks niet meer gekoppeld kon worden aan liefde zijn te kort door de bocht. Het romantisch ideaal bleef namelijk wel bestaan. Het was niet zo dat stelletjes liefdeloos seksuele omgang hadden. Een andere deelvraag was wat seksualiteit inhield. Seksualiteit bestaat behalve de splitsingen tussen het mannelijke en vrouwelijke geslacht, ook uit gevoelens jegens seksuele omgang. Zo geven bepaalde individuen de voorkeur aan homoseksualiteit en anderen aan bepaalde handelingen van seksuele omgang zoals BDSM. Seksualiteit is meer dan alleen geslachtsgemeenschap. Het gaat ook om de omgang met vriendjes en vriendinnetjes, getrouwde stellen maar ook de moeder en dochter relatie kan worden beïnvloed door het onderwerp.

Uit de onderzoeken van Brinkgreve, Korzec en Hülsken is af te leiden dat rubrieken worden beschouwd als een afspiegeling van problemen die op dat moment aan de orde waren. In de jaren vijftig werden reeds vragen gesteld over seksualiteit. De tijdschriften konden of wilden deze vragen echter niet beantwoorden, het was een taboe hierover te

⁶³ Ibidem, 188.

⁶⁴ Righart, *De eindeloze jaren zestig*, 64.

spreken in het openbaar. Dit versterkt de opvatting dat de seksuele revolutie al voor de jaren zestig zaadjes heeft geplant. In de jaren zeventig is dit nauwelijks meer terug te zien, het onderwerp seksualiteit is dan bespreekbaar geworden en het taboe lijkt doorbroken.

Wat ik kan verwachten in de bronnen is nauwelijks een verandering in de jaren zestig. De seksuele revolutie begint dan net, de tijdschriften moeten dan nog een manier vinden om te gaan met de gewijzigde opvattingen van seksualiteit. Deze aanname wordt versterkt door de bevindingen van Hülsken, zij schrijft dat tijdschriften terughoudend waren in deze tijd.⁶⁵ Pas vanaf de jaren zeventig kan ik veranderingen verwachten in de tijdschriften. Dit komt tevens overeen met de gebeurtenissen in de Nederlandse maatschappij: de verkoop van voorbehoedsmiddelen, het opheffen van het verbod op homoseksualiteit en de vergemakkelijking van echtscheidingen.⁶⁶

⁶⁵ Hülsken, *Kiezen voor kinderen?*, 187-188.

⁶⁶ Righart, *De eindeloze jaren zestig*, 63.

3. Het vrouwentijdschrift

In dit hoofdstuk staat het vrouwentijdschrift centraal. Deelvragen die in dit hoofdstuk worden beantwoord zijn: wat is het vrouwentijdschrift? En hoe ontwikkelden vrouwentijdschriften zich in de periode 1960-1980? De ontwikkeling van *Libelle*, *Eva* en *Viva* wordt apart behandeld. Ook wetenschappelijk onderzoek naar vrouwentijdschriften in Nederland en het buitenland wordt in dit hoofdstuk beschreven.

3.1 Definitie

Het vrouwentijdschrift is een medium waarin de sociale constructie van vrouwelijkheid wordt verbeeld. In deze tijdschriften gaat het vaak over mode en schoonheid.⁶⁷ De betekenis van vrouwentijdschriften luidt als volgt: een vrouwentijdschrift is een periodiek gericht op een vrouwelijk publiek. Een periodiek is een drukwerk dat onder leiding van een redactie regelmatig verschijnt, in ieder geval meer dan eens per jaar.⁶⁸ Vervolgens zijn vrouwentijdschriften op te delen in verschillende soorten: roddelbladen, zoals de *Privé* en de *Story* waarvan de meeste worden uitgebracht in een lagere prijscategorie. Daarnaast zijn er feministische tijdschriften zoals *Katijf* en *Opzij*. Deze tijdschriften worden vaak maandelijks uitgegeven. Tot slot zijn er vrouwentijdschriften die traditioneel zijn gericht op vrouwen. Er is onderscheid tussen de wekelijkse en de maandelijke vrouwentijdschriften. In wekelijkse vrouwentijdschriften ligt de nadruk op praktisch advies, deze tijdschriften worden verkocht voor een relatief lage prijs. Voorbeelden van zulke tijdschriften zijn *Margriet*, *Libelle*, *Viva*, *Flair*. Maandelijke tijdschriften zijn luxer en daardoor hoger geprijsd. Deze tijdschriften staan ook wel bekend als glossy's, dit zijn tijdschriften zoals *Cosmopolitan*, *Elle*, *Marie Claire* en *Linda*.⁶⁹

3.2 De ontwikkeling van vrouwentijdschriften

Het eerste algemene tijdschrift verscheen in de zeventiende eeuw. Het vrouwentijdschrift vloeide hier uit voort. Vrouwentijdschriften kennen een lange geschiedenis, het eerste vrouwentijdschrift verscheen in de achttiende eeuw. Het allereerste Nederlandstalige

⁶⁷ David Gauntlett, *Media, Gender and Identity. An Introduction* (London and New York 2002) 142.

⁶⁸ Hülsken, *Kiezen voor kinderen?*, 13-14.

⁶⁹ Joke Hermes, *Women's Magazines. Easily put down. Readers, repertoires and everyday life* (Amsterdam 1993), 3-4.

exemplaar was *De Dames-Post* uit 1785. Dit was het enige Nederlandstalige vrouwentijdschrift in de achttiende eeuw.⁷⁰ Het bereik van tijdschriften was tot aan het einde van negentiende eeuw en in het begin van de twintigste eeuw klein. Tijdschriften waren tot die tijd alleen beschikbaar voor de elite. In het begin van de twintigste eeuw verbeterden druktechnieken, werd het papier goedkoper en een steeds groter deel van de bevolking was geletterd waardoor toegang werd verkregen tot kranten en tijdschriften. In reactie hierop verschenen goedkopere bladen die de arbeidersklasse en middenstand zich ook konden veroorloven. Ook vrouwentijdschriften gingen zich richten op verschillende doelgroepen. Het aantal vrouwentijdschriften steeg explosief vanaf het begin van de twintigste eeuw.⁷¹

In de jaren dertig van de twintigste eeuw werd een aantal nieuwe vrouwentijdschriften op de markt gebracht die veel advertenties bevatten en zich trachtten te richten op een groot publiek. Deze tijdschriften werden onder meer uitgebracht door de van oorsprong katholiek georiënteerde uitgeverijen De Spaarnestad en De Geïllustreerde Pers. De tijdschriften die werden uitgegeven waren per definitie niet gericht op de katholieke zuil, of enige andere zuil. Zo verscheen het vrouwentijdschrift *Libelle* voor het eerst in 1934 bij NV drukkerij en *Margriet* in 1938 bij De Geïllustreerde Pers.⁷² *Margriet* werd, ondanks dat het tijdschrift niet verzuild of religieus georiënteerd was, vaak gelezen door katholieke vrouwen.⁷³ *Libelle* bereikte met een oplage van meer dan honderdduizend exemplaren een groot vrouwelijk publiek.⁷⁴ Naast vrouwentijdschriften die niet verzuild of religieus georiënteerd waren, verschenen er ook vrouwentijdschriften die zich wel op bepaalde religies richtten zoals *Beatrijs weekblad voor de katholieke vrouw*, dat voor het eerst verscheen in 1939. In de jaren vijftig en zestig stegen de oplagen van *Margriet* en *Libelle* buitengewoon. *Margriet* bracht rond de 700.000 exemplaren uit, en *Libelle* rond de 550.000 exemplaren. Oplagecijfers voor *Eva* zijn helaas niet bekend. Uit een onderzoek uitgevoerd

⁷⁰ Vegt, 'Overzicht Vrouwentijdschriften 1934-2003', 3-5.

⁷¹ Lotte Jensen, *Bij uitsluiting voor de vrouwelijke sekse geschikt. Vrouwentijdschriften en journalistes in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw* (Hilversum 2001) 183.

⁷² Vegt, 'Overzicht Vrouwentijdschriften 1934-2003', 3-5.

⁷³ Hülsken, *Kiezen voor kinderen?*, 79-85.

⁷⁴ Koninklijke Bibliotheek Nationale bibliotheek van Nederland, '75 jaar Libelle', <http://www.kb.nl/webexposities/tijdschriften/sekstant>, 18-01-2014.

door het Centraal Bureau voor de Statistiek blijkt dat vrouwenbladen door ongeveer driekwart van de Nederlandse bevolking werd gelezen, mannen inclusief.⁷⁵

De inhoud van vrouwentijdschriften veranderde in de loop der jaren. Tijdens de Tweede Wereldoorlog was de inhoud van vrouwentijdschriften bijvoorbeeld aangepast aan de Duitse overheersing, de nadruk lag op zuinigheid en Duitse mode. Franse mode was uit den boze. Na de oorlog zetten de vrouwentijdschriften hun oude koers voort, door de inhoud weer aan te passen. De economische groei en de daarmee samenhangende welvaartsstijging zorgden ervoor dat huishoudelijke apparaten als koelkasten, wasmachines, stofzuigers en televisies beschikbaar kwamen voor een groot publiek. Veel van deze nieuwe apparatuur ontzorgden de vrouw op het gebied van haar huishoudelijke taken. Adverteerders speelden hier op in door nieuwe artikelen aan te prijzen in vrouwentijdschriften. Daarnaast kwamen maatschappelijke veranderingen naar voren in de tijdschriften zoals discussies of gehuwde vrouwen al dan niet betaalde arbeid buitenshuis mochten verrichten. Aan het einde van de jaren vijftig kwamen zulke discussies in vrouwentijdschriften steeds vaker aan de orde.⁷⁶

In vrijwel alle vrouwentijdschriften werd het onderwerp seksualiteit lange tijd omgeven met geheimzinnigheid en taboes. Halverwege de jaren zestig veranderde dit door de seksuele revolutie die de houding ten opzichte van seksualiteit, huwelijk en gezin veranderden. In veel vrouwentijdschriften werden onderwerpen rondom seksualiteit besproken die tien jaar daarvoor nog werden vergezwegen in vrouwentijdschriften zoals *Libelle* en *Margriet*.⁷⁷ De vrouwentijdschriften stonden vol met adviezen en voorlichting over voorbehoedsmiddelen. Daarnaast steeg het aantal artikelen over orgasmen en vibrators explosief dankzij de seksuele revolutie. Vooral *Viva* stond bekend om het plaatsen van deze artikelen. Voor de seksuele revolutie was een artikel over vibrators in een vrouwentijdschrift ondenkbaar. De enige vorm van een intieme levenssfeer die voorkwam in vrouwentijdschriften, was advies hoe een vrouw zich diende te gedragen als een gepaste verloofde. Als resultaat van de ontzuiling verdwenen veel tijdschriften waar de redactie handelde vanuit een bepaalde zuil. In 1967 ging het katholieke vrouwentijdschrift *Beatrijs*

⁷⁵ Centraal Bureau voor de Statistiek, *CBS Vrijtijdsbesteding in Nederland winter 1955/'56. Deel 4 leesgewoonten* (Zeist 1957) 2.

⁷⁶ Hülsken, *Kiezen voor kinderen?*, 79-85.

⁷⁷ *Ibidem*, 49-50.

stilletjes op in het geseclariseerde *Libelle*. Eind jaren zestig wonnen nieuwe onderwerpen zoals mode, muziekstijlen en wootrends steeds meer terrein in vrouwentijdschriften.⁷⁸

3.3 Kritieken en onderzoeken

In de jaren zestig kwam vanuit de feministische hoek de eerste kritiek op vrouwentijdschriften. In 1963 beschuldigde de Amerikaanse Betty Friedan met haar boek *The Feminine Mystique* vrouwentijdschriften van het uitdragen van een mythe die suggereerde dat vrouwen hun geluk en zaligheid zullen vinden in de rol van echtgenote, huisvrouw en moeder. Het ideaalbeeld dat werd voorgespiegeld in de vrouwentijdschriften noemde Friedan 'the feminine mystique'. Hier moest een alternatief voor worden gevonden.⁷⁹ Ook in Nederland kwam deze kritiek op. Iris Wassenaar was de Nederlandse representant van de feministische kritiek op vrouwentijdschriften. In haar boek *Vrouwenbladen: spiegel van een mannenmaatschappij* beargumenteert ze dat tijdschriften een spiegel functie hebben. Met spiegel functie bedoelt Wassenaar dat tijdschriften bepaalde normen en waarden voorspiegelen die worden overgenomen door de lezers. Voornamelijk familiebladen en vrouwentijdschriften hebben een spiegel functie, omdat vooral in deze tijdschriften de zogenaamde juiste etiquette werd voorgeschreven. De spiegel functie van vrouwentijdschriften had zowel positieve als nadelige invloeden. De ongunstige invloeden op het leven van de lezeressen hadden volgens Wassenaar echter de overhand. Deze ongunstige invloeden waren de moralistische en conservatieve invalshoek van vrouwentijdschriften. In de ogen van Wassenaar waren deze normen en waarden ouderwets, en niet meer van deze tijd. Daarnaast toonden vrouwentijdschriften stereotypen en moedigen vrouwentijdschriften aan om de weergegeven producten te kopen en bepaalde opvattingen over te nemen. Wassenaar concludeert dat de onderdrukking van de vrouw voor de wetten van de man en het kapitaal, de vrouwentijdschriften een functie van bestaan verschaffen. Vrouwentijdschriften waren instrumenten in handen van het patriarchaat en het kapitalisme, en hadden er dus baat bij vrouwen te indoctrineren als moeders en vrouwen, aldus Wassenaar.⁸⁰

⁷⁸ Ibidem, 3-4.

⁷⁹ Betty Friedan, *The Feminine Mystique* (New York 1963), 15-20.

⁸⁰ Iris Wassenaar, *Vrouwenbladen: spiegels van een mannenmaatschappij* (Amsterdam 1976), 69-84.

In de jaren zeventig en vooral in de jaren tachtig was sprake van een trend: naar aanleiding van de kritische opvattingen geuit door onder andere Friedan en Wassenaar, verschenen nog meer vrouwen tijdschriften met specifieke doelstellingen. De vrouwen tijdschriften kwamen in opstand tegen de onderdrukking van de vrouw. Deze doelstellingen bestonden onder meer uit emanciperen van de vrouw. In de jaren zeventig verscheen voor het eerst het feministische tijdschrift *Opzij*. De kritische opvattingen van Friedan gaven een aanzet voor de verdere ontwikkeling van de feministische kritiek op vrouwen tijdschriften. Deze kritiek was in de jaren zeventig het hevigst en leidde zelfs tot een tijdelijke bezetting van de redactie van *Margriet* in 1970. De actiegroep *Dolle Mina* bedwelmde het redactiegebouw met luchtverfrissers, de actie ging gepaard met de naam 'er zit een luchtje aan de damesbladen'. De redactie van *Margriet* werd ervan beschuldigd vrouwen te bedwelmen met knusse rubrieken, romantische verhalen en het werd de lezeressen aangeleerd dienstbaar te zijn aan haar man en kinderen.⁸¹ Hieruit blijkt dat *Margriet* zich niet conformeerde aan de nieuwe opvattingen van seksualiteit. *Margriet* zette de oude koers voort. Aanwijzingen hiervoor zijn dat het beeld van seksualiteit in *Margriet* niet veranderde. Er heerste dus een negatief beeld over vrouwen tijdschriften. Dit dominante discours ging ervan uit dat vrouwen tijdschriften niet deugden. Deze opvatting dient echter niet te zwaarwegend worden opgenomen aangezien vrouwen tijdschriften populair bleven en oplages bleven stijgen.⁸²

Het proefschrift van Lotte Jensen uit 2001 gaat over vrouwen tijdschriften en vrouwelijke journalistes in de achttiende en negentiende eeuw. Jensen gaat in op het ontstaan van vrouwen tijdschriften, de diversiteit, inhoud en redactrices. Ze ziet tijdschriften als actieve krachten waarvan een emancipatoire werking uit kon gaan. Vrouwen tijdschriften stimuleerden volgens haar vrouwelijk schrijverschap. Vrouwen tijdschriften verbraken in sommige gevallen de huiselijkheidsideologie, dat vrouwen slechts thuis voor het huishouden konden zorgen. Daarnaast beschouwt Jensen tijdschriften niet alleen als spiegels van hun tijd, maar ook als motor achter bepaalde ontwikkelingen. Tevens beargumenteert Jensen dat vrouwen tijdschriften een complex karakter hebben. De boodschappen die werden uitgezonden zijn vaak onduidelijk en tegenstrijdig. Ten eerste is volgens Jensen de

⁸¹ Marjo van Soest, *Vijf jaar Dolle Mina. 'Meid wat ben ik bewust geworden* (Den Haag 1975) 11.

⁸² Sophie Levie, 'Van, voor en door. Over, met en tegen. Vrouwen en hun tijdschriften in de negentiende en twintigste eeuw, in *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* (1998) 157-166.

tegenstrijdigheid tussen rolbevestigend en roldoorbrekend. Vrouwen worden in tijdschriften vaak op een traditionele manier neergezet terwijl tegelijkertijd wordt opgeroepen deze traditionele patronen te doorbreken.⁸³ Ten tweede is er de tegenstrijdigheid tussen individualiteit en collectiviteit. Er wordt sterk een gevoel van 'wij vrouwen' gecreëerd, terwijl ook wordt benadrukt hoe belangrijk het is om jezelf te blijven en je eigen pad te kiezen.⁸⁴ Het contrast tussen individualiteit en collectiviteit is ook terug te zien in de conclusie van Brinkgreve en Korzec.⁸⁵

In de jaren negentig verscheen het proefschrift van Joke Hermes over lezeressen van vrouwentijdschriften, *Easily put down. Women's magazines, reader repertoires and everyday life*. Dit proefschrift ging in op de vraag welke betekenis lezers van vrouwentijdschriften gaven aan hun leesgedrag. Dit onderzoek voerde Hermes uit door interviews zonder gestandaardiseerde vragenlijst af te nemen met tachtig lezeressen en lezers. Deze aanpak was nieuw, eerder onderzoek op basis van interviews werd uitgevoerd met een gestandaardiseerde vragenlijst. Hermes concludeerde dat lezers eigenlijk helemaal niet zo veel betekenis gaven aan het lezen van vrouwentijdschriften. Vrouwentijdschriften gaven voornamelijk praktische tips en inzicht in emotionele problemen. Vrouwen zagen tijdschriften daardoor meer als een middel tot ontspanning. Door middel van dit proefschrift wierp Hermes een ander licht op vrouwentijdschriften en hun lezeressen. Niet de inhoud van de tijdschriften stond centraal, maar juist het alledaagse gebruik van populaire media.⁸⁶

3.4 Onderzoeken in het buitenland

In het buitenland is wetenschappelijk onderzoek naar vrouwentijdschriften eerder en grootschaliger op gang gekomen dan in Nederland. In Groot-Brittannië en de Verenigde Staten lag de nadruk van onderzoeken vooral op de inhoud van vrouwentijdschriften.

Hetzelfde contrast dat werd opgemerkt in de onderzoeken van Brinkgreve, Korzec en Jensen over de ideeën die vrouwentijdschriften uitdragen komt terug in het onderzoek van Janice Winship. Winship schreef in 1987 een boek over het lezen van vrouwentijdschriften in Groot-Brittannië vanuit een antropologisch perspectief, *Inside women's magazines*, met haar

⁸³ Jensen, *Bij uitsluiting voor de vrouwelijke sekse geschikt*, 51.

⁸⁴ Remieg Aerts, 'Het tijdschrift als culturele factor en als historische bron', in *Groniek* 30 (1996) 178-180.

⁸⁵ Brinkgreve en Korzec, 'Margriet weet raad'. *Gevoel, gedrag, moraal in Nederland 1938-1978*, 93-94.

⁸⁶ Joke Hermes, *Women's Magazines. Easily put down. Readers, repertoires and everyday life* (Amsterdam 1993), 3-12.

eigen leesgedrag en ervaringen als uitgangspunt. Ze was zowel feminist als lezeres van vrouwentijdschriften en de spanning die dit met zich meebracht fascineerde haar. De nadruk in haar onderzoek ligt op de relatie tussen feminisme en vrouwentijdschriften. Winship ziet lezeressen niet als weerloze slachtoffers van de tijdschriften die ze lazen.⁸⁷ Het onderzoek laat zien dat vrouwen worden neergezet in fictieve collectiviteiten. Een fictieve collectiviteit is een cultuur of beweging die in het leven wordt geroepen door tijdschriften om vrouwen het gevoel te geven ergens bij te horen. Dit gebeurt voornamelijk in columns waar vrouwen over één kam worden geschoren. Vrouwen worden daardoor ideologisch gebonden aan de ambities van het tijdschrift en gepositioneerd als vrijwel machteloos bij formele evenementen waar vrouwen alleen worden voorgesteld als 'de vrouw van', terwijl in andere artikelen van het tijdschrift vrouwen worden benadrukt om hun eigen 'uniekheid'.⁸⁸ Dit is behoorlijk tegenstrijdig, omdat aan de ene kant vrouwen een gevoel wordt gegeven ergens bij te moeten horen, en aan de andere kant moeten vrouwen vooral zichzelf blijven en niet overall klakkeloos achteraan lopen. Hetzelfde geldt voor de traditionele patronen en de oproep om deze te doorbreken.⁸⁹ Het is daardoor lastig voor een lezer om de uiteindelijke boodschap van het tijdschrift te kunnen begrijpen, want welk beeld draagt een tijdschrift eigenlijk uit? Het is van belang rekening te houden met dit probleem, en te onderzoeken of deze tegenstrijdigheid zich daadwerkelijk voordoet in de gegeven adviezen. Zijn de adviezen namelijk meer gericht op een traditioneel collectief vrouwenbeeld, of is het advies dat vrouwen moeten doen wat hun eigen geweten vertelt?

Andere onderzoeken gaan voornamelijk over de inhoud van vrouwentijdschriften, zoals het werk van Ros Ballaster, Margaret Beetham, Elizabeth Frazer en Sandra Hebron: *Women's worlds. Ideology, femininity and the women's magazine*. Dit werk biedt een overzicht van het ontstaan en de ontwikkeling van Britse vrouwentijdschriften. In dit onderzoek komt niet naar voren welke beelden vrouwentijdschriften uitdragen. Het onderzoek gaat vooral over het oordeel van lezeressen op de vrouwentijdschriften.⁹⁰ In 1996 brengt Beetham een eigen boek uit, *A magazine of her own? Domesticity and desire in the woman's magazine, 1800-1914*. Dit onderzoek gaat door over het oordeel van

⁸⁷ Janice Winship, *Inside women's magazines* (London 1987), 20-28.

⁸⁸ John Storey, *Cultural Studies and the Study of Popular Culture* (Edinburgh University Press 2009) 103.

⁸⁹ Storey, *Cultural Studies and the Study of Popular Culture*, 103.

⁹⁰ Ros Ballaster, Margaret Beetham, Elizabeth Frazer en Sandra Hebron, *Women's worlds. Ideology, femininity and the women's magazine* (London 1991) 2-101.

vrouwentijdschriften, wat volgens Beetham vooral negatief was.⁹¹ Het negatieve beeld van vrouwentijdschriften komt naar voren in dit onderzoek, niet welk beeld vrouwentijdschriften uitdragen naar haar lezeressen. Nog een ander onderzoek dat zich richt op de inhoud van tijdschriften is dat van Penny Tinkler, *Constructing girlhood. Popular magazines for girls growing up in England, 1920-1950*. De belangrijkste uitkomst was dat tijdschriften meisjes niet manipuleerden of een slechte invloed hadden op de lezeressen. De lezeressen waren namelijk in staat kritisch te kijken naar teksten.⁹² Ook dit onderzoek zegt niets over beelden die tijdschriften uitdragen en hoe dat wordt gedaan. Volgens Tinkler hadden tijdschriften invloed op de lezeressen, alleen niet van een dergelijke grote mate omdat tijdschriften werden gelezen ter ontspanning en niet als Bijbelboekje.⁹³

Het onderzoek van Angela McRobbie komt iets dichterbij dit onderzoek. McRobbie onderzocht het beeld van romantiek in meisjesbladen, 'Jackie Magazine: romantic individualism and the teenage girl'. In de conclusie komt naar voren dat het onduidelijk was wat lezeressen met de boodschappen van tijdschriften deden. Ook het beeld van romantiek dat de tijdschriften uitdragen wordt niet verklaard. Tot slot schrijft ze dat de invloed van tijdschriften zeker niet onderschat mag worden, maar ook niet te zwaarwegend mag worden opgenomen.⁹⁴ McRobbie en Tinkler zijn het op dit punt met elkaar eens: vrouwentijdschriften hebben een bepaalde invloed, maar niet van een dergelijk grote mate dat bepaalde beelden kunnen worden opgelegd.

Het werk van Nancy Walker, *Sharing our mother's world*, vertoont overeenkomsten met de bevindingen van Brinkgreve, Korzec en Jensen. Walker onderzocht Amerikaanse vrouwentijdschriften in de jaren veertig en vijftig van de twintigste eeuw. Ze concludeert dat vrouwentijdschriften tegenstrijdig zijn, aangezien de rol van de vrouw als huisvrouw de ene keer wordt bejubeld en de andere keer bekritiseerd.⁹⁵ Door het contrast dat vrouwentijdschriften weergeven wordt het voor de lezeressen ook moeilijker zich met een bepaald beeld te kunnen identificeren.

⁹¹ Margaret Beetham *A magazine of her own? Domesticity and desire in the woman's magazine, 1800-1914* (Londen 1996) 7.

⁹² Penny Tinkler, *Constructing girlhood. Popular magazines for girls growing up in England, 1920-1950* (Londen 1995) 13-26.

⁹³ Tinkler, *Constructing girlhood*, 22.

⁹⁴ Angela McRobbie, 'Jackie Magazine: romantic individualism and the teenage girl', in *Feminism and Youth Culture* (2000) 67-1117.

⁹⁵ Nancy A. Walker, *Sharing our mother's world. American women's magazines* (Jackson 2000) 2-6.

Het onderzoek van Mirjam Künzler, *Sexualmoral in katholischen Frauen- und Familienzeitschriften, 1945-1990*, komt het meest overeen met dit onderzoek. Künzler onderzocht de seksuele moraal in drie verschillende katholieke vrouwen- en familietijdschriften in Zwitserland in de periode 1945-1990. Het onderzoek werd uitgevoerd door rubrieken te analyseren waar vragen werden gesteld door lezeressen, en welke werden beantwoord door het tijdschrift. Volgens Künzler openbaren rubrieken gedachten en argumentaties die op dat moment aan de orde waren onder de lezeressen. Ze concludeert dat de opvattingen en gedachten van katholieke vrouwen in de tweede helft van de twintigste eeuw aan veranderingen onderhevig waren en dat ze naar nieuwe manieren zochten hun nieuwe opvattingen door te ontwikkelen. Dit werd mogelijk gemaakt door de tijdschriften die verschillende beelden uitdroegen van seksualiteit. Künzler verklaart de veranderingen in de seksuele moraal door onder andere het plaatsvinden van de seksuele revolutie.⁹⁶ Deze uitkomst is belangrijk voor dit onderzoek, het versterkt namelijk het gegeven dat rubrieken iets kunnen zeggen over de gedachten en problemen van de lezeressen en dat er veranderingen zijn te verwachten in de seksuele moraal.

3.5 Bronnen

De bronnen die in dit onderzoek worden geanalyseerd zijn de vrouwentijdschriften *Libelle*, *Eva* en *Viva*. Het is van belang de geschiedenis van deze tijdschriften te kennen, deze wordt kort hieronder weergegeven te beginnen met *Libelle*.

Libelle

De eerste *Libelle* verscheen op 13 april 1934 uitgegeven door NV Uitgeverij. *Libelle* werd niet geschreven voor een bepaalde zuil, maar stelde zich daarin neutraal op. Vanaf 1946 werd het tijdschrift uitgegeven door de katholieke uitgeverij Spaarnestad, maar de inhoud van het tijdschrift wijzigde niet.⁹⁷ In het tijdschrift waren artikelen te lezen over mode, etiquette, schoonheid, relaties, gezondheid, huishouden, moederschap, ontspanning en opvoeding. *Libelle* werd geschreven voor de vrouw uit het betere milieu uit alle leeftijdsklassen. Er verschenen namelijk vooral artikelen over de etiquette en omgang met personeel en

⁹⁶ Mirjam Künzler, *Sexualmoral in katholischen Frauen- und Familienzeitschriften, 1945-1990* (Freiburg 2003), 13-87.

⁹⁷ Vegt, 'Overzicht Vrouwentijdschriften 1934-2003', 3.

dienstmeisjes. Tijdens de Tweede Wereldoorlog bleef *Libelle* verschijnen tot aan 1944. De inhoud werd echter sterk aangepast tijdens de oorlog. De nadruk lag sterk op armoede en zuinigheid. Na afloop van de oorlog verscheen het tijdschrift weer zoals voorheen.⁹⁸ De jaren vijftig van de twintigste eeuw markeerden een periode van groei voor *Libelle*. De oplagen stegen en ook de omvang van het tijdschrift nam toe. De inhoud was vooral praktisch ingesteld in de zin van nuttige en handige tips die uit het tijdschrift gehaald konden worden. Kenmerkend voor *Libelle* waren de ietwat moralistische artikelen over het karakter van de vrouw en de artikelen over moederschap. In deze periode verschenen voor het eerst vraagrubrieken waarin lezers een brief met vragen konden sturen naar de redactie. Voor dit onderzoek is deze ontwikkeling relevant, omdat vraagrubrieken laten zien wat de lezeressen op dat moment bezig hield. Niet alle brieven die werden ingestuurd konden worden geplaatst, hetzij door censuur of ruimtegebrek in het tijdschrift. Bekende rubrieken in *Libelle* waren 'Libelle weet 't', 'Praat eens met Helga' en 'Lieve Lita' voor de vragen van de jongere meisjes. Voor de oudere dames was er de rubriek 'Praat eens met Helga'.⁹⁹ *Libelle* beantwoordde zowel vragen voor de jongere en oudere Nederlandse vrouwen.

In de loop van de jaren zestig en zeventig vonden veranderingen plaats binnen het tijdschrift. Het ontging de redactie van *Libelle* niet dat een revolutie plaatsvond over het denken over seksualiteit, gezin en de positie van vrouwen. *Libelle* richtte zich vanaf dit moment op vrouwen in de leeftijdscategorie 28 tot 55 jaar, omdat de redactie inzag dat veel vrouwen geen affiniteit meer hadden met de voormalige inhoud. *Libelle* was het eerste grote vrouwentijdschrift dat in 1968 kwam met een lang artikel over de pil. Het tijdschrift besloot het roer om te gooien en aandacht te schenken aan onderwerpen zoals politiek en emancipatie, onderwerpen uit de actualiteit. *Libelle* deed dit omdat de redactie van mening was dat moest worden ingespeeld op de gewijzigde gedachten en opvattingen die in gang waren gezet door de seksuele revolutie. Dolle Mina, een feministische groep, kreeg in 1970 spreekruimte in *Libelle* en verscheen op de voorpagina. Hiermee sloeg het tijdschrift echter de plank mis. Abonnees reageerden boos, of zegden op. Tevens daalden de oplages. Het bleek dat de lezeressen geen politieke of maatschappijkritische artikelen wensten in het tijdschrift. De redactie zag de misstap, en keerde daarop terug naar de oude koers. Toch

⁹⁸ Hülsken, *Kiezen voor kinderen?*, 59-60.

⁹⁹ *Ibidem*, 23.

bleven sporadisch actuele artikelen verschijnen met de onderwerpen politiek en emancipatie.¹⁰⁰

Samenvattend lezen lezeressen van *Libelle* niet graag artikelen uit de actualiteit. In de late jaren zestig ging *Libelle* in op de veranderingen die plaatsvonden naar aanleiding van de seksuele revolutie. Dit werd toen nog goed ontvangen door de lezeressen. De radicalere gedachten over seksualiteit van de feministische bewegingen werden echter niet gewaardeerd. *Libelle*-lezeressen gingen dus wel mee met de veranderingen in de maatschappij, maar niet op de radicale manier. Ook is hieruit op te maken dat het beeld dat in de jaren zeventig werd uitgedragen in *Libelle* over seksualiteit, niet werd gewaardeerd door de lezeressen. Dit voorval in de jaren zeventig zegt ook iets over de invloed van tijdschriften. *Libelle* was niet in staat een bepaald beeld over seksualiteit op te leggen, dat werd niet geaccepteerd door de lezeressen.

Veranderingen in *Libelle* zijn te verwachten vanaf 1968, toen *Libelle* een lang artikel plaatste over de pil. De lezeressen konden zich niet meer vinden in de huidige inhoud die werd geplaatst, dit impliceert dat veranderingen plaatsvonden die niet strookten met de huidige inhoud. De analyse van de inhoud wijst uit of dit daadwerkelijk zo is. Ik verwacht een geleidelijke verandering in het beeld van seksualiteit, wat in de loop van de jaren zeventig voorzichtig wordt gerepresenteerd. Zoals ook Hülsken aangaf, waren tijdschriften terughoudend met het plaatsen van nieuwe opvattingen over seksualiteit vanwege de afhankelijkheid van grote adverteerders en misvattingen van inschattingen van het publiek.¹⁰¹

Eva en Viva

Het vrouwentijdschrift *Eva* verscheen voor het eerst in 1942. Het tijdschrift volgde het tijdschrift *De Hollandsche Lelie* op. *Eva* werd door de Duitsers verboden tijdens de Tweede Wereldoorlog. Na de oorlog werd *Eva* gevuld met artikelen over het koninklijk huis, filmbesprekingen, interviews met bijzondere vrouwen en korte verhalen. De artikelen gingen meestal over kinderopvoeding en verzorging, huisdieren, praktische woontips, breipatronen en huishoudtips vergelijkbaar met de inhoud van *Libelle* in die tijd. De doelgroep van *Eva* waren vrouwen van alle leeftijden. Het blad werd echter het meest gelezen door vrouwen

¹⁰⁰ Ibidem, 54-56.

¹⁰¹ Ibidem, 188.

uit een beter milieu omdat met regelmaat artikelen verschenen over de etiquette en omgang met dienstmeisjes.¹⁰² In 1961 had *Eva* een oplage van 318.000 exemplaren. Vervolgens vertoonde de oplage van het tijdschrift pieken en dalen. In 1971 werd echter een dieptepunt bereikt met een oplage van 310.378 stuks. In 1972 werd het tijdschrift daarom omgetoverd tot *Viva*. In *Viva* kwamen geen artikelen voor over etiquette en dienstmeisjes. *Viva* sloeg een geheel andere weg in, het tijdschrift wilde anders zijn dan *Eva*, vandaar ook de sneer: 'Dag breikous, dag zeurkous. In *Viva* is je tijd voorbij'. Deze leus werd geïntroduceerd in het eerste nummer dat verscheen op 7 oktober 1972.¹⁰³ Dit zegt iets over het imago dat kleefde aan *Eva*, en tevens iets over de veranderingen in de maatschappij naar aanleiding van de seksuele revolutie. Een probleem van de overgang van *Eva* naar *Viva* is dat de inhoud niet kan worden vergeleken. *Eva* plaatste totaal andere artikelen dan *Viva*, vergelijkingen tussen deze artikelen zijn daarom onmogelijk. Het is wel mogelijk soortgelijke rubrieken en artikelen te vergelijken, waardoor alsnog enig inzicht in de veranderingen kan worden verkregen.

Viva wilde meegaan met de veranderingen in de maatschappij daarom werd *Eva* omgetoverd tot een tijdschrift dat meeging met de tijd en inspeelde op deze veranderingen. Daarnaast zegt het iets over wat een jonge doelgroep wilde lezen, dat was namelijk niets over breien en zeuren. Dit laat zien dat *Viva* niet huiverig was nieuwe opvattingen te plaatsen en daarmee eventuele adverteerders te verliezen. Daarnaast was *Viva* ervan overtuigd dat de opvattingen die zij plaatsten strookten met de wensen van hun doelgroep.

Viva werd een weekblad dat zich richtte op jonge, moderne vrouwen in de leeftijdscategorie van 20 tot 35 jaar. Bert Sweers, in 1972 uitgever van *Viva*, meende dat de jonge vrouw zich anders voelde, werkte en las dan een vrouw van boven de dertig en zij diende dan ook op haar eigen manier benaderd te worden.¹⁰⁴ Het blad moest daarom gaan over dingen waarmee jonge vrouwen zich bezighouden zoals seks, emancipatie en relaties. Kinderen en het moederschap komen nog niet in dat rijtje voor omdat dit volgens de redactie geen onderwerpen waren waar jonge vrouwen zich mee bezig hielden. *Eva* daarentegen richtte zich hier wel op, en niet op seks en op werken.¹⁰⁵ Of dit verschil

¹⁰² J. Hemels en R. Vegt, *Het geïllustreerde tijdschrift in Nederland* (Amsterdam 1997) 481.

¹⁰³ M. van Delft, N. van Dijk en R. Storm, *Magazine! 150 jaar Nederlandse publiektijdschriften* (Zwolle 2007) 154-155.

¹⁰⁴ Hemels en Vegt, *Het geïllustreerde tijdschrift in Nederland*, 481-483.

¹⁰⁵ Van Delft, Van Dijk en Storm, *Magazine! 150 jaar Nederlandse publiektijdschriften*, 155.

daadwerkelijk zo is tussen deze twee tijdschriften als wordt voorgesteld, zal moeten blijken uit de analyse van de vrouwentijdschriften.

In de jaren zeventig en tachtig kwamen zwaardere onderwerpen aan bod zoals werken en vrouwenrechten. De lichtere onderwerpen van het tijdschrift waren voornamelijk mode, recepten en relaties. Seks nam een belangrijke plaats in het tijdschrift in. In het begin van de jaren zeventig kwam seks vooral naar voren als een onderwerp dat wordt uitgelegd en waarover wordt voorgelicht. Begin jaren tachtig kwam seks meer naar voren als een bron van vermaak. De overgang tussen deze twee opvattingen zegt iets over het beeld dat heerste van seksualiteit in *Viva*.¹⁰⁶

Drie jaar nadat de eerste *Viva* verscheen, onderging het tijdschrift een restyling. Veel verschil was niet te zien, alleen het formaat van het tijdschrift werd aangepast. Na 1980 liepen de oplagecijfers zodanig terug dat de redactie actie diende te ondernemen. Uit een onderzoek onder de lezeressen van *Viva* bleek dat vrouwen genoeg hadden van de begrippen 'emancipatie' en 'feminisme'. *Viva* reageerde hierop door deze begrippen te schrappen uit het tijdschrift. Op die manier werd een nieuwe doelgroep aangesproken, namelijk zelfstandige vrouwen, die werken en interesse hadden in seksualiteit en relaties.¹⁰⁷

Het blijkt dat dus dat *Eva*, *Viva* en *Libelle* niet in staat waren een bepaald beeld op te leggen. In het geval van *Viva* betreft het emancipatie en feminisme. Ook de lezeressen van *Libelle* waren het niet eens met de feministische inslag in de jaren zeventig. Lezeressen hadden hier geen behoefte aan en weigerden dan ook hier langer over te lezen. Het beeld dat de tijdschriften hun lezeressen voorschotelden werd niet altijd gewaardeerd door de lezeressen. Het is interessant te onderzoeken wat dit beeld precies is, dit zal de analyse uitwijzen. Ik verwacht weinig tot geen seksualiteit tegen te komen in *Eva*. In *Viva* verwacht een meer seksualiteit, omdat dit tijdschrift claimt dat vrouwen zich hier mee bezighielden.

3.6 Conclusie

De deelvragen die zijn gesteld in dit hoofdstuk zijn onder andere wat is een vrouwentijdschrift en welke ontwikkelingen hebben vrouwentijdschriften meegemaakt. Kort beschreven is een vrouwentijdschrift een periodiek gericht op een vrouwelijk publiek, dat

¹⁰⁶ Mijke Pelgrim en Anna Windgassen, 'We willen niet betuttelen', in *Extra! Het onafhankelijke blad voor onderzoek en analyse van de Nederlandse media*, nummer 14, 2002, <http://www.extra-media.nl/nummer14/index.html>, 23-1-2014.

¹⁰⁷ J. Hemels en R. Vegt, *Het geïllustreerde tijdschrift in Nederland* (Amsterdam 1997), 1097.

meer dan eens per jaar verschijnt.¹⁰⁸ Vrouwentijdschriften gaan al een aantal eeuwen mee. In het begin van de twintigste eeuw steeg het aantal vrouwentijdschriften explosief en werd het een populair medium. In de jaren vijftig en zestig kwamen maatschappelijke discussies steeds meer aan de orde in vrouwentijdschriften over bijvoorbeeld vrouwenarbeid. In de jaren zestig kwam het onderwerp seksualiteit steeds meer voor in vrouwentijdschriften. Het taboe om het onderwerp seksualiteit te negeren in vrouwentijdschriften werd doorbroken aan het einde van de jaren zestig.

Het doorbroken taboe is terug te zien in *Libelle*. In 1968 kwam dit tijdschrift als eerste met een lang artikel over de pil. *Eva* reageerde op de veranderingen door een geheel nieuw tijdschrift te lanceren in 1972, *Viva*, waar de inhoud op onderwerpen zoals seksualiteit, emancipatie en arbeid lag. Veranderingen in het beeld van seksualiteit in vrouwentijdschriften zijn daardoor pas te verwachten in 1968 in *Libelle*, en in 1972 in *Viva*. De analyse zal uitwijzen of dit daadwerkelijk zo is.

Tevens kwamen aan het einde van de jaren zestig en begin jaren zeventig de eerste kritieken op vrouwentijdschriften van de feministen. Deze opvattingen zijn echter achterhaald. De invloed die vrouwentijdschriften uitoefenden op hun lezeressen was niet zo groot als eerder werd aangenomen. Verklaringen hiervoor zijn dat lezeressen inhoud niet zomaar klakkeloos overnam. Tijdschriften werden gelezen ter ontspanning en niet als Bijbelboekje. Dit blijkt voornamelijk uit de onderzoeken uit het buitenland, van McRobbie en Tinkler.

¹⁰⁸ Ibidem, 13-14.

4. Methoden

De onderzoeksvraag in dit onderzoek luidt: *Wat is het beeld van seksualiteit voor vrouwen in de periode 1960 tot en met 1980 in de vrouwentijdschriften Libelle, Eva en Viva en hoe is dat te verklaren?* Het eerste deel van de vraag, het beeld van vrouwentijdschriften in *Libelle, Eva* en *Viva* wordt beantwoord op basis van de analyse van deze vrouwentijdschriften in de periode 1960-1980. Het tweede deel van de vraag, de verklaring voor dit beeld van seksualiteit wordt beantwoord met behulp van vergelijkingen tussen deze primaire bronnen en secundaire literatuur.

4.1 Deelonderwerpen onderzoek

Om de onderzoeksvraag te kunnen beantwoorden worden verschillende deelonderwerpen besproken. Een van de deelonderwerpen is de seksuele revolutie, wat is dit en wanneer vond deze plaats? Deze deelvraag is in hoofdstuk twee beantwoord. De seksuele revolutie wordt beschouwd als een periode waarin veranderingen in de intieme levenssfeer een nieuwe seksuele moraal creëerde. De belangrijkste verandering was de loskoppeling van seks en voortplanting. Seksualiteit werd meer bespreekbaar en in de openbaarheid gebracht. Het was niet langer een taboe om over seks te spreken.¹⁰⁹ Een andere deelvraag die reeds is beantwoord is de term seksualiteit. Seksualiteit heeft betrekking op de gevoelens van seksuele omgang. Gevoelens die hieruit voortvloeien zijn bijvoorbeeld homoseksualiteit. Daarnaast komt seksualiteit voort in verschillende relaties, dit kunnen liefdesrelaties zijn tussen tieners en volwassenen, maar ook binnen huwelijken en moeder en dochter omgang. Uit de analyse van de vraagrubrieken uit *Libelle, Eva* en *Viva* zal blijken wat deze tijdschriften verstaan onder dit begrip.

De deelvragen over vrouwentijdschriften zijn ook reeds beantwoord. Een vrouwentijdschrift is een periodiek gericht op een vrouwelijk publiek dat minimaal een keer per jaar dient te verschijnen. In de jaren zestig en zeventig werd het taboe op seksualiteit doorbroken, en verscheen langzaam steeds meer over dit onderwerp in de vrouwentijdschriften.

Wat het beeld van seksualiteit is in de periode 1960-1980 zal moeten blijken uit de analyse van vrouwentijdschriften. Dit wordt onderzocht door vraagrubrieken te analyseren

¹⁰⁹ Righart, *De eindeloze jaren zestig*, 63.

in *Libelle*, *Eva* en *Viva*. Zowel de vragen als de antwoorden worden geanalyseerd. Want hoe wordt het beeld van seksualiteit vertaald in deze tijdschriften? Is er een verschil in aanduidingen van seksualiteit in woorden? Worden daarvoor dezelfde begrippen gebruikt in alle tijdschriften voor seksualiteit? Wordt het namelijk aangeduid als 'seks' of worden daarvoor andere benamingen gebruikt zoals 'vrijen' en 'de liefde bedrijven'? In dit onderzoek worden slechts de vraagrubrieken geanalyseerd om het beeld van seksualiteit vast te stellen. In de vraagrubrieken worden vragen gesteld over relaties, het huwelijk, opvoeding, liefde, het lichaam, werken en seksualiteit. Deze onderwerpen zijn allen gerelateerd aan seksualiteit en de seksuele revolutie. Is namelijk af te leiden uit de vrouwentijdschriften dat er minder huwelijken worden gesloten door de veranderde seksuele moraal? En heeft de veranderde seksuele moraal ook invloed op vragen die over het lichaam worden gesteld? Is daarnaast terug te zien dat vrouwen meer gingen werken en daardoor minder kinderen krijgen? Deze op het eerste oog verschillende onderwerpen, staan allemaal met elkaar in verbinding. Daarom worden juist de vraagrubrieken geanalyseerd die al deze onderwerpen bevatten. Tot slot wordt het beeld van seksualiteit verklaard voor alle geanalyseerde vrouwentijdschriften aan de hand van secundaire literatuur en de uitkomsten van de analyse.

4.2 Theoretisch kader

Tijdschriften en hun teksten zijn volgens Aerts nuttig om informatie te verkrijgen van bepaalde beelden.¹¹⁰ Vrouwentijdschriften hebben echter een complex karakter. John Storey schrijft dat betekenissen en boodschappen niet simpelweg over te nemen zijn door een lezer.¹¹¹ Betekenissen en boodschappen zijn eerst geproduceerd op de manier zoals de zender wil dat de ontvanger de boodschap begrijpt. Om de boodschap op de juiste manier te laten overkomen dient de boodschap concreet te worden gemaakt, ofwel te worden gecodeerd volgens het model van Stuart Hall.¹¹² Dit is de eerste stap van het model van Hall. In de tweede stap wordt vastgesteld hoe de sociale gebeurtenis gecodeerd dient te worden. Hier gelden de formele regels van taal en discours. Er dient gewaakt te worden voor polysemie, dit is een object, woord of productie dat meerdere betekenissen kan hebben.

¹¹⁰ Aerts, 'Het tijdschrift als culturele factor en als historische bron', 178.

¹¹¹ Storey, *Cultural Studies and the Study of Popular Culture*, 9.

¹¹² Ibidem, 10.

Vervolgens, tijdens de laatste stap van het model codeert het publiek de verzonden boodschap. Tijdens dit moment komen de ideeën en perspectieven van het publiek aan bod. Het publiek vertaalt de boodschap naar zijn eigen opvattingen. Zodra dit als betekenisvol wordt beschouwd door het publiek, is er sprake van consumptie van de boodschap. De circulatie van deze momenten in het model van Hall, transformeert productie tot consumptie.¹¹³

Volgens Pierre Macherey hebben teksten en boodschappen niet slechts één bepaalde betekenis. Een tekst is een constructie met meerdere betekenissen en geen harmonieuze eenheid welke direct kan worden begrepen door lezers. Integendeel, een tekst is 'decentred', wat betekent dat een tekst incompleet is vanuit zichzelf. Hiermee bedoelt Macherey dat alle fictionele teksten niet gebaseerd zijn op de intentie van de auteur. Er is veel meer aan de hand binnen een tekst. Dit heeft te maken met verschillende verhandelingen zoals expliceren, impliceren, stiltes en tegenstrijdigheden. Aan deze verhandelingen in een tekst dient aandacht te worden besteed zo dat alle verschillende betekenissen van een tekst goed begrepen kunnen worden.¹¹⁴

Het is daardoor van belang in de gaten te houden hoe de boodschappen over seksualiteit worden neergezet in *Libelle*, *Eva* en *Viva*. Er gaat nogal wat vooraf aan het uitzenden van de boodschap in een tijdschrift. Daarna is het de vraag of de boodschap op de juiste manier wordt begrepen door het publiek. Er kunnen bovendien misverstanden ontstaan in het begrijpen van de boodschap die wordt verzonden door de maker. Het concept kan bijvoorbeeld moeilijk te begrijpen zijn. Producenten van de boodschap zijn het meest angstig dat het publiek de overgebrachte boodschap niet begrijpt, of afwijst, en daardoor niet handelt in de door de producent gewenste dominante code of ideologie.¹¹⁵

Tijdschriften produceren naast boodschappen en ideaalbeelden, ook ideologieën. Er zijn drie verschillende definities van de term ideologie. Het kan verwijzen naar een systeem van karakteristieke overtuigingen van een bepaalde groep of klasse, of verwijzen naar een systeem van bedrieglijke overtuigingen, onjuiste ideeën of onjuist bewustzijn of het kan verwijzen naar het algemene proces van de productie van betekenissen en ideeën.¹¹⁶ De laatste definitie is de meest overkoepelende, hierin wordt ideologie namelijk neergezet als

¹¹³ Ibidem, 9-12.

¹¹⁴ Ibidem, 44.

¹¹⁵ Ibidem, 10.

¹¹⁶ J. Fiske, *Introduction to Communication Studies* (London 1990) 165-173.

een begrip dat de sociale productie beschrijft van betekenissen. In dit onderzoek wordt gekeken naar welke ideologie wordt neergezet in de vrouwentijdschriften *Libelle*, *Eva* en *Viva*. Want welk proces is terug te zien in het betekenis geven aan het beeld van seksualiteit?

4.3 Methodes

In dit onderzoek is zowel een kwantitatieve als een kwalitatieve methode toegepast. Allereerst is de kwantitatieve methode toegepast. De vrouwentijdschriften zijn eerst op een puur kwantitatieve manier benaderd. Om dit te realiseren zijn *Libelle*, *Eva* en *Viva* verdeeld over zes te analyseren jaartallen: 1960, 1964, 1968, 1972, 1976 en 1980. *Libelle*, *Eva* en *Viva* zijn vrouwentijdschriften die wekelijks verschijnen, het is daardoor onmogelijk alle uitgaven in de periode 1960-1980 te analyseren. Vervolgens zijn de te analyseren jaartallen opgedeeld in 8 te analyseren nummers. In elke te analyseren jaargang zijn dezelfde nummers geanalyseerd: 6, 12, 18, 24, 30, 36, 42 en 48. In deze nummers zijn vraagrubrieken geanalyseerd. De vragen uit de rubrieken zijn geplaatst in verschillende categorieën en vervolgens bij elkaar opgeteld. Totaal zijn 128 tijdschriften geanalyseerd: 64 *Libelles*, 32 *Eva's* en 32 *Viva's*. Dit is het kwantitatieve deel van het onderzoek.

Categorieën

Er zijn zes verschillende categorieën: sociale relaties, seks, huwelijk, lichaam, opvoeding, liefdesrelaties en overig. Wat onder welke categorie wordt verstaan wordt hieronder uitgelegd, te beginnen met sociale relaties. Onder deze categorie worden vragen over relaties verstaan tussen onder andere mannen en vrouwen op vriendschappelijke basis, relaties met (schoon)ouders, andere (getrouwde) stellen, de burens, familie, kennissen, vrienden of (mogelijke) overige opbloeiende relaties. Dit soort vragen heeft alleen betrekking op het sociale aspect van de relatie, en heeft niets met liefde te maken. Vragen die onder deze rubriek vallen gaan bijvoorbeeld over de omgang met schoonouders. Deze categorie is relevant voor dit onderzoek omdat het iets kan zeggen op welke manier de sociale relaties veranderen in de periode 1960-1980. Wordt de relatie met schoonouders bijvoorbeeld minder belangrijk in deze periode? Aangezien de seksuele moraal is gewijzigd van één vaste levenspartner naar meerdere, lijkt het niet logisch dat bij elke nieuwe liefde

kennis wordt gemaakt met de schoonouders.¹¹⁷ Seksualiteit heeft hier mee te maken omdat de moraal lossier werd. Is dit te zien in de vragen die worden gesteld?

Onder de categorie seks worden alle vragen verstaan die te maken hebben met seks in de vorm van geslachtsgemeenschap. Vragen gaan over seks tijdens en na de zwangerschap, seks zonder voorbehoedsmiddelen, eerste ervaringen met seks en het aspect genot. Vragen die onder deze categorie vallen hebben onder andere te maken met de opvattingen over seks. Wat is bijvoorbeeld de gemiddelde frequentie, wat is daarin 'normaal'? Andere vragen die te maken hebben met seks zijn fysieker van aard. Er worden namelijk ook vragen gesteld over het gebruik van de pil en over zwangerschappen. Deze categorie zegt alles over het beeld van seksualiteit in de vrouwentijdschriften.

De categorie liefdesrelaties omvat alle vragen die hebben te maken met de liefde. Hoe kunnen jongens bijvoorbeeld worden benaderd? En wat is normaal als je verliefd bent, hoe dien je daar mee om te gaan? Het gaat hier dus voornamelijk over verkering en het hebben een liefdesrelatie zonder getrouwd te zijn. Het is interessant naar liefdesrelaties te kijken om uit te zoeken of de samenstelling daadwerkelijk wijzigt van relaties. Zeker nadat homoseksualiteit in de jaren zeventig legaal werd.¹¹⁸ Daarnaast is het interessant te bekijken of stelletjes minder snel trouwen dan voorheen, vanwege de gewijzigde moraal. Seksuele omgang zonder huwelijk wordt niet meer afgekeurd in de nieuwe moraal.

Onder de categorie huwelijk vallen vragen over het in stand houden van een goed huwelijk en hoe problemen vermeden kunnen worden. Veranderen de opvattingen over het huwelijk tijdens de seksuele revolutie, en is dat terug te zien in de tijdschriften? Deze categorie staat dichtbij de categorie liefdesrelaties, het enige verschil is dat koppels getrouwd zijn waardoor specifieke vragen over het huwelijk gesteld worden. Veel vragen met betrekking tot het huwelijk gaan namelijk over sleur, en dit komt niet voor in liefdesrelaties. Het verschil is dat liefdesrelaties als iets fijns worden ervaren, en huwelijken niet. Daarnaast is het interessant te bekijken of het aantal huwelijken afneemt naarmate de tijd vordert in de periode 1960-1980.

De categorie lichaam bevat alle vragen die te maken hebben met het lichaam. Het gaat hier bijvoorbeeld om vragen over geslachtsziekten, hoe om te gaan met schaamhaar en andere ongewenste haargroei, de vorm van borsten en onaangename luchtjes. Bepaalde

¹¹⁷ Righart, *De eindeloze jaren zestig*, 64.

¹¹⁸ *Ibidem*, 63.

vragen hebben daardoor indirect iets te maken met de categorie seks, maar omdat deze fysiek van aard zijn vallen deze vragen onder de categorie lichaam. Er kan overlap bestaan tussen verschillende vragen, dit wordt opgelost door de vraag te plaatsen in welke categorie deze het meest betrekking heeft. Andere vragen in deze categorie hebben te maken met schoonheid, bijvoorbeeld het gebruik van make-up en wat te doen met je haar.

De categorie opvoeding omvat alle vragen die worden gesteld over kinderen krijgen, kiezen voor kinderen, en over het welzijn en de opvoeding van kinderen. Is namelijk te zien dat kinderen na de Tweede Wereldoorlog minder streng werden opgevoed?¹¹⁹ De vragen gaan over baby's, jonge kinderen en oudere kinderen, van tieners tot twintigers. Seksualiteit komt terug in deze categorie in de zin dat moeders zich zorgen maken over hun dochters en omgang met vriendjes. In deze categorie bestaat in sommige gevallen ook de overlap met sociale relaties tussen het vriendje en het vriendinnetje, maar omdat het gaat over welke richtlijnen moeders worden geadviseerd om aan te houden voor hun kinderen hebben deze vragen de meeste betrekking op de categorie opvoeding.

Onder de categorie werk vallen alle vragen die hebben te maken met (vrouwen)arbeid. Doordat na 1962 de arbeidssituatie van de vrouw veranderde, is het interessant te zien of dit ook effect had op de inhoud van vrouwentijdschriften.¹²⁰ Vragen variëren in onderwerpen zoals sollicitaties, arbeidsregels en wat denken mensen wel niet van werkende vrouwen? Ook zijn er vragen terug te zien over de financiën.

Tot slot de categorie overig. Hier worden vragen geplaatst die niet in de voorgaande categorieën zijn te plaatsen en geen invulling geven aan het beeld van seksualiteit of de veranderende moraal. Een voorbeeldvraag die in deze categorie wordt geplaatst gaat bijvoorbeeld over de omgang met honden en de stofzuiger. Er wordt een tip gegeven door een lezeres. Per categorie per tijdschrift wordt een staafdiagram getoond van het verloop van de geanalyseerde rubrieken in de periode 1960-1980. Hierdoor ontstaat een overzicht van het verschil in deze periode waardoor het gemakkelijker wordt de resultaten te plaatsen in de context. Op deze manier kunnen de resultaten worden verklaard op een kwalitatieve manier.

¹¹⁹ Altena en Van Lente, *Vrijheid en rede*, 330.

¹²⁰ Pott-Buter en Tijdens, *Vrouwen. Leven en werk in de twintigste eeuw*, 38.

Vraagrubrieken

Vraagrubrieken worden geanalyseerd omdat deze inzicht kunnen geven in de gedachten van de lezeressen, naar aanleiding hiervan kan het beeld van seksualiteit worden vastgesteld. Hierbij dient rekening te worden gehouden met een selectie van de redactie. Niet alle brieven konden worden geplaatst, hetzij door censuur of ruimtegebrek in het tijdschrift. De vragen geven daarin wel enig inzicht. De gegeven antwoorden laten zien hoe het vrouwentijdschrift tegen het gevraagde onderwerp aankijkt.

De vraagrubrieken die zijn geanalyseerd zijn verschillend. Uit *Libelle* zijn verschillende vraagrubrieken geanalyseerd. In de jaren zestig zijn de vraagrubrieken 'Lieve Lita' en 'Praat eens met Helga' geanalyseerd. 'Lieve Lita' is een vraagrubriek waarin vragen worden gesteld door tieners en twintigers. Lezeressen sturen vragen in die worden beantwoord door Lita. De rubriek 'Praat eens met Helga' heeft hetzelfde concept alleen dan voor volwassen vrouwen. In 1964 worden veranderingen doorgevoerd en worden de rubrieken 'Lieve Lita' en 'Praat eens met Helga' samengevoegd. De naam verandert in 'Libelle Forum'. Helga en Lita blijven de vragen beantwoorden. Vanaf dit moment wordt geen onderscheid gemaakt tussen rubrieken voor tieners en volwassenen. De insteek van de rubriek 'Libelle Forum' blijft echter ongewijzigd. In hetzelfde jaar komt er nog een vraagrubriek bij, 'Beste Libelle'. In deze rubriek worden korte brieven geplaatst waarin beknopt problemen worden voorgelegd, tips worden gegeven of reacties worden gegeven op artikelen uit *Libelle*. Deze rubriek laat zien waar lezeressen zich mee bezig houden. Vanaf 1972 worden de vragen uit de rubriek 'Libelle Forum' niet alleen door Helga en Lita beantwoord, maar ook door zogenaamde specialisten. Deze specialisten variëren van huisartsen, seksuologen, psychiaters en nog vele anderen. Voor elk probleem is er wel een specialist. Het lijkt erop dat naarmate de tijd vordert, er steeds meer problemen ontstaan onder de lezeressen. Uit de gegeven antwoorden van *Libelle* is op te maken hoe de redactie over bepaalde problemen dacht, daardoor geeft het ook inzicht in hun visie, gedachten en moraal. In 1976 verdwijnt de rubriek 'Libelle Forum'. In plaats daarvan verschijnt de rubriek 'Julie van Son'. Julie van Son geeft in deze rubriek antwoord op alle vragen en problemen die worden ingestuurd door alle vrouwen.

De vraagrubrieken uit *Eva* zijn 'Als u 't mij vraagt' en 'Huwelijksproblemen'. De eerste rubriek, 'Als u 't mij vraagt', is vergelijkbaar met 'Praat eens met Helga'. In deze rubriek worden ook vragen gesteld, in dit geval aan Alma, die worden beantwoord. De rubriek

‘Huwelijksproblemen’ lijkt qua opzet niet op de eerder genoemde rubrieken, maar wel op het vertonen van recente problemen en hoe deze opgelost kunnen worden. Dit is een rubriek waarin geen vragen worden gesteld maar waarin ongevraagd advies wordt gegeven over het huwelijk. De rubriek begint altijd met een verhaal waarin een getrouwd stel in de problemen komt. De moraal van de meeste verhalen is dat het huwelijk hard werken is. Er wordt advies gegeven om bepaalde problemen uit de weg te gaan of op te lossen. Deze rubriek wordt geanalyseerd omdat de rubriek inzicht geeft in wat de redactie als een relevant probleem beschouwt voor de lezeressen. Bovendien kunnen verschillende factoren ontstaan die een huwelijk uit harmonie kunnen halen. Deze kunnen onder andere te maken hebben met sociale relaties, liefdesrelaties en kinderen. Categorieën die ook voorkomen in de andere geanalyseerde rubrieken.

De verschijning van *Viva* in 1972 zorgde voor de verdwijning van de rubriek ‘Als u ’t mij vraagt’. In plaats daarvan kwam de rubriek ‘Help’, waarin uiteenlopende vragen worden ingestuurd door de lezeressen. Tevens wordt de rubriek ‘Per Expres’ geanalyseerd. Dit is een rubriek met korte ingestuurde vragen en reacties op artikelen die eerder zijn verschenen in het tijdschrift. Deze rubriek is vergelijkbaar met de rubriek ‘Beste Libelle’. In 1978 verandert de naam van de rubriek ‘Per Expres’, de rubriek gaat voortaan door het leven als ‘Zeg nou zelf’. De inhoud blijft hetzelfde.

Een verschil met *Libelle* is dat de vragen in *Eva* vaak anoniem worden gesteld. Er worden namelijk alleen afkortingen zoals N. v. R. te M. getoond terwijl in *Libelle* completere namen worden getoond zoals I. Martens, Nijmegen. Het verschilt of er wel of geen namen bij worden gezet. In sommige gevallen wordt, dit is voorgekomen in alle geanalyseerde tijdschriften, zelfs gevraagd om adresgegevens zodat de vraag persoonlijk kan worden beantwoord. Desalniettemin geldt dat niet alle brieven geplaatst konden worden, hetzij door censuur of ruimtegebrek in het tijdschrift zelf. De geplaatste brieven en gegeven antwoorden blijven dus een afspiegeling van problemen die door het tijdschrift als belangrijk werden geacht.¹²¹

¹²¹ Brinkgreve en Korzec, ‘Margriet weet raad’, 40-45.

5. Libelle

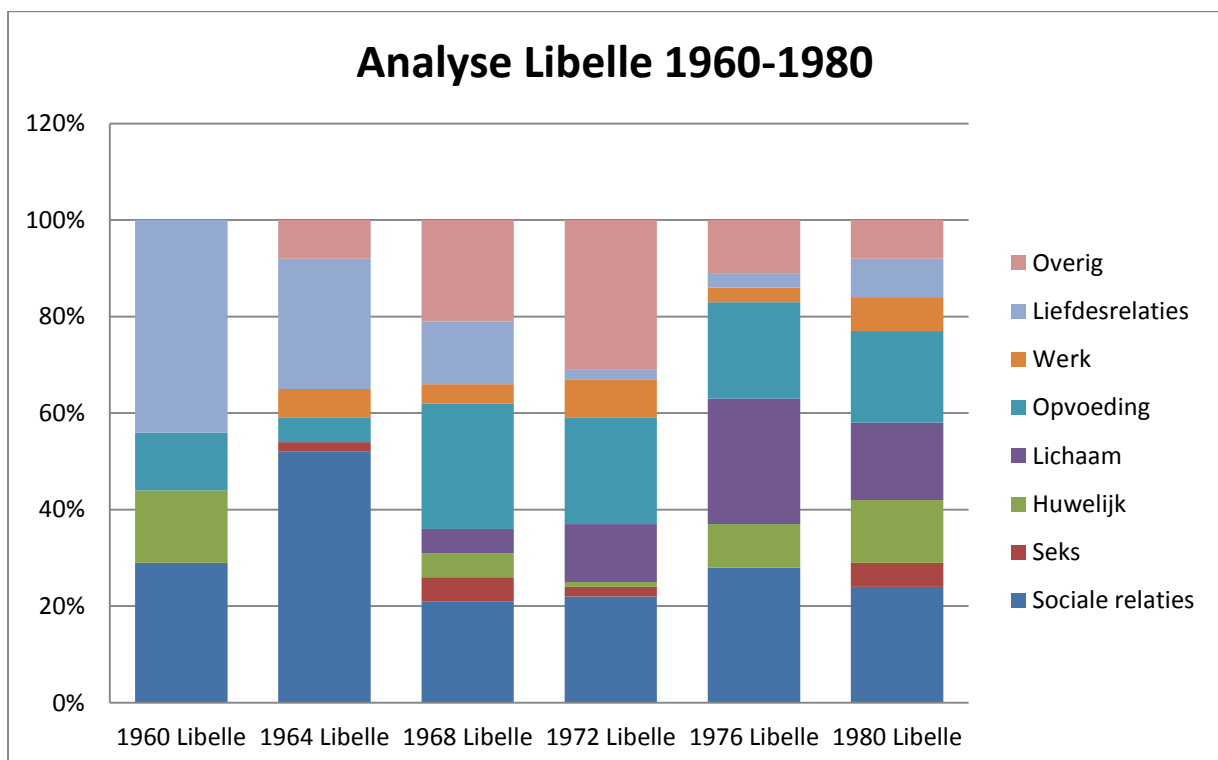
In dit hoofdstuk zijn de vraagrubrieken uit *Libelle* geanalyseerd in de periode 1960-1980. De categorieën worden los van elkaar geanalyseerd om zo de ontwikkeling per onderwerp in kaart te brengen. In onderstaande grafiek is het kwantitatieve resultaat te zien van de inhoudsanalyse. Deze grafiek laat een verschuiving van de categorieën zien in de periode 1960-1980. Tot aan 1968 zijn de categorieën liefdesrelaties en sociale relaties het grootst: in 1960 een score van 29% voor sociale relaties en 44% voor liefdesrelaties, in 1964 52% sociale relaties en 27% liefdesrelaties en in 1968 21% sociale relaties en 13% liefdesrelaties. Deze categorieën blijven groot in *Libelle*, maar de categorie lichaam wordt vanaf 1972 steeds groter. In het staafdiagram is tevens te zien dat de categorie huwelijk niet geheel constant blijft. In 1960 scoort deze categorie 15% om 4 jaar later te dalen naar een aantal van 0%. Pas in 1980 is een vergelijkbare score te zien vergeleken met 1960, 13%. De categorie seks blijft in de gehele periode 1960-1980 een kleine categorie: van 0% in 1960 tot aan 5% in 1980. Het is daarbij opvallend dat in 1976 geheel geen vragen zijn gesteld over seksualiteit. Dit kan betekenen dat ofwel censuur werd toegepast door de redactie, of dat er geen vragen werden gesteld over seksualiteit, of dat Hülsken gelijk heeft en de nieuwe seksuele moraal zodanig werd geaccepteerd dat er geen vragen meer over werden gesteld.¹²² De eerste en de laatste optie lijken echter onwaarschijnlijk, aangezien in 1980 wel weer vragen over seksualiteit werden gesteld. De categorie lichaam groeit vanaf 1968 aanzienlijk, van 5% naar 26% in 1976. De categorie opvoeding is een van de weinige categorieën die redelijk constant blijft. Alleen 1964 scoort mager met 5%. Ondanks het feit dat vanaf 1975 kinderen krijgen als een keuze werd gepresenteerd in *Libelle*, blijven kinderen daarna nog een grote rol spelen in het blad.¹²³ In 1976 en 1980 worden namelijk 20% en 19% van alle vragen over opvoeding gesteld. Tenslotte is te zien dat de categorie werk langzaam aan steeds groter wordt. In 1960 zijn geen vragen over het werk gesteld, in 1980 daarentegen is een percentage van 7% te zien.

In de gehele geanalyseerde periode is te zien dat seksualiteit maar gering voorkomt in *Libelle*. In 1968 besluit *Libelle* dat het blad opnieuw ingericht moet worden, omdat het niet voldoet aan de veranderde norm omtrent seksualiteit. In dit jaar is ook direct een stijging te zien van vragen die in de categorie seks zijn geplaatst. Daarna neemt het aantal echter weer

¹²² Hülsken, *Kiezen voor kinderen?*, 188-189.

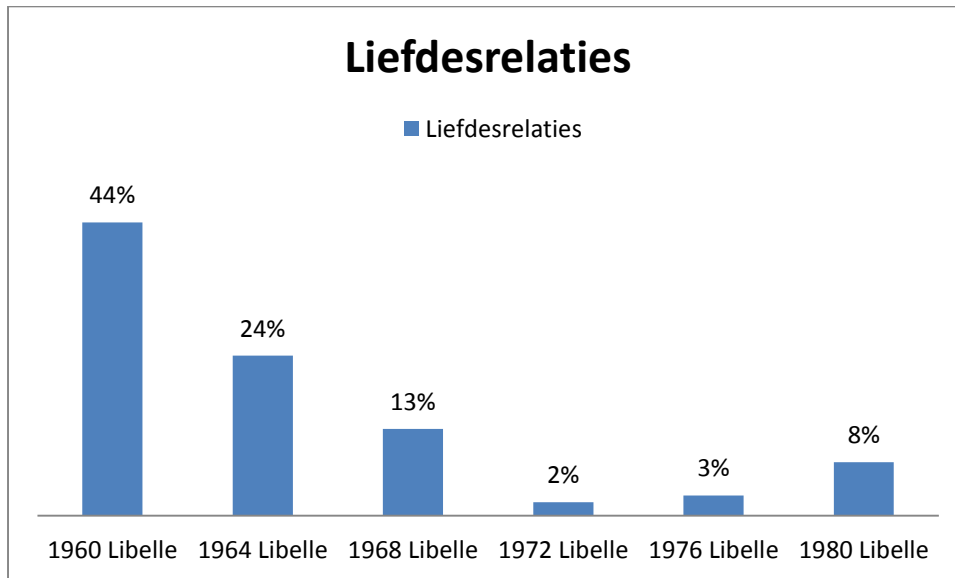
¹²³ *Ibidem*, 189.

af. In dit jaar is tevens te zien dat voor het eerst vragen over het lichaam worden gesteld. De eentonigheid die voorkomt in de jaren 1960 en 1964 waar de vragen voornamelijk gaan over sociale relaties, liefdesrelaties en het huwelijk is gewijzigd vanaf 1968. Toch lijkt het taboe om seksualiteit in de openbaarheid niet helemaal doorbroken, te meer omdat geen vragen zijn gesteld in 1976 over seksualiteit. In 1980 komen deze vragen weer terug, in dit jaar is een grote diversiteit te zien. Dit laat zien dat lezeressen zich met meerdere zaken bezighielden en niet alleen met het moederschap. Totaal zijn 417 vragen geanalyseerd in *Libelle*. Slechts 8(!) vragen zijn specifiek gesteld over seksualiteit, dit is een percentage van 1,9%. Over een periode van 20 jaar waarin de seksuele moraal wijzigt, is dat een vrij laag aantal. De kwalitatieve inhoudsanalyse laat zien of de andere categorieën aanwijzen dat er sprake is van een gewijzigde seksuele moraal en hoe het beeld van seksualiteit is neergezet in de periode 1960-1980. Allereerst wordt de categorie liefdesrelaties beschreven, vervolgens de categorieën huwelijk, seks, lichaam, sociale relaties, opvoeding en werk.

5.1 Analyse Libelle

Liefdesrelaties

Bovenstaande grafiek laat zien dat liefdesrelaties een veelbesproken onderwerp is in de jaren zestig. In de jaren zeventig is het nog maar een zeer klein onderwerp. De opvattingen van Scruton zouden erop wijzen dat de seksuele revolutie leidde tot platte seks en dat liefde ondergeschikt werd aan seksuele omgang. Dit zou betekenen dat stellen niet meer gelukkig zouden zijn in de liefde. Deze opvatting is niet terug te zien in de vragen in de jaren zeventig. Vragen die wel worden gesteld over de liefde in deze periode gaan over angst voor de toekomst. Het is nu heel fijn, maar wat nou als ze ten huwelijk worden gevraagd? Al die poespas, en dan na een paar jaar weer scheiden? Lezeressen vragen zich onder andere af hoe ze hun relatie zo lang mogelijk leuk en fijn kunnen houden. *Libelle* antwoordt dat deze problemen het beste kunnen worden tegengegaan door het leuk te houden. Doe leuke dingen, gedraag je als een verliefd stelletje, en blij dat doen! Het toenemende aantal echtscheidingen in de jaren zeventig lijkt dus ook haar sporen achter te laten onder jonge stellen.¹²⁴ Stelletjes zijn niet bang dat er geen liefde meer is in het spel, maar dat de relatie in een sleur vervalt om vervolgens te scheiden. Dit is dan ook terug te zien in de meeste vragen die zijn gesteld.

In 1960 worden de meeste vragen over de liefde gesteld in de rubriek 'Lita antwoordt tieners en twintigers'. Vragen gaan over verliefd zijn, verkering vragen en het vinden van de

¹²⁴ Righart, *De eindeloze jaren zestig*, 71-72.

ware, 'Wordt de ware liefde ooit gevonden?'.¹²⁵ Deze vragen zeggen iets over de onzekerheid van jongedames in 1960. In plaats van zelf contacten te leggen met de mogelijke ware liefde, blijven ze binnen en schrijven ze een brief naar een tijdschrift in de hoop op een verlossend antwoord. In 1980 is deze situatie ongewijzigd. Er worden nog steeds vragen gesteld over het vinden van de liefde en de ware. De antwoorden die worden gegeven blijven ook hetzelfde. Vrouwen hoeven zich geen zorgen te maken. In plaats daarvan moeten ze gewoon genieten van het vrijgezelle leven zonder vast te zitten aan huwelijk, baan en kinderen. De conclusie van Beunders dat vrouwen mondiger worden, wordt hiermee bevestigd.¹²⁶

Ook worden vragen ingestuurd door meisjes die nog niets van de liefde moet hebben: 'Een vroegere buurjongen van ons maakt het me lastig. Bijna iedere dag hangt hij aan de telefoon en wil hij een afspraak maken. Soms wacht hij me op straat op en of ik zal dat ik er eenvoudig niets voor voel, het helpt allemaal niets. Kunt u me vanuit de verte van deze knaap afhelpen?'. Lita antwoordt het volgende: 'Beslist niet! Maar dat kun je zelf toch wel? Zeg hem voor eens en altijd dat je niet langer van zijn avances bent gediend en dat je het bijzonder op prijs zou stellen wanneer hij je met rust liet. Werk eventueel op zijn eergevoel en zeg dat je nu juist van hem niet verwacht had dat hij zich zo kinderachtig zou gedragen. Dat je hem meer zelfrespect had toegedacht. Hij moet zich niet langer aanstellen als een verwend kind dat zijn zin niet krijgt'.¹²⁷ In 1960 is nog niets van de toegenomen mondigheid van vrouwen terug te zien.¹²⁸

De legalisering van homoseksualiteit is pas terug te zien in 1980, terwijl dit in 1971 al is gelegaliseerd. Er is een vraag gesteld door een lesbisch stel: 'Contact met andere vrouwen'. Het stel geeft aan dat ze sinds vijf jaar een goede lesbische verhouding hebben en dat ze graag met andere lesbische stellen in contact willen komen. Gewoon omdat heterostellen niet over hetzelfde praten. Julie van Son raadt aan contact op te nemen met een contactgroep voor homofiele en biseksuele vrouwen.¹²⁹ Dit wordt niet afgekeurd door *Libelle*, in tegendeel zelfs, *Libelle* zorgt ervoor dat stelletjes in contact kunnen komen met

¹²⁵ 'Lita antwoordt tieners en twintigers' in *Libelle* 6 (1960) 47.

¹²⁶ Beunders, *Publieke tranen*, 67-68.

¹²⁷ 'Libelle Forum' in *Libelle* 24 (1968) 129.

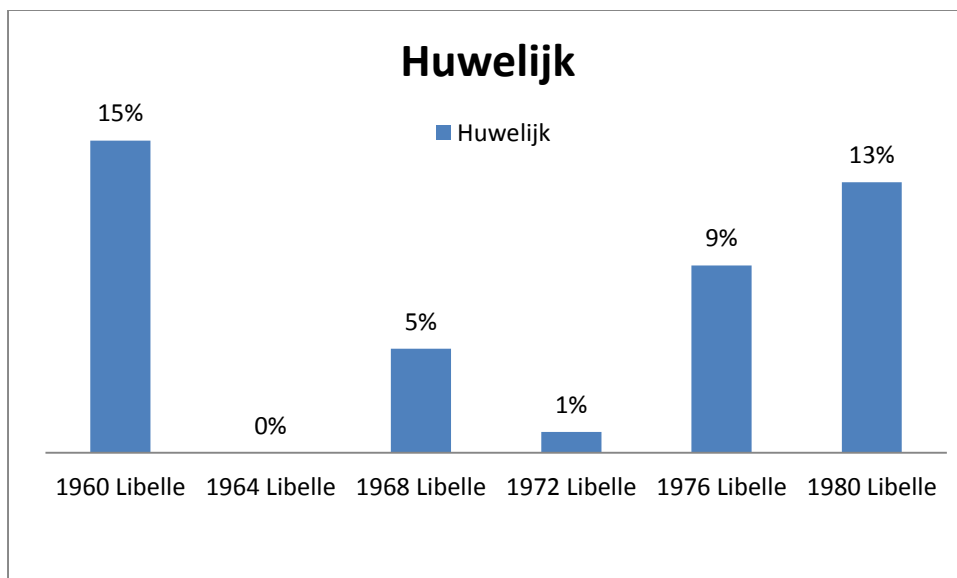
¹²⁸ Beunders, *Publieke tranen*, 67-68.

¹²⁹ 'Julie van Son' in *Libelle*

andere lesbische stellen. Wat wel opvallend is dat het bijna 10 jaar duurt voordat deze ontwikkeling terug is te zien in *Libelle*.

De opvattingen van Scruton komen niet overeen met de vragen en antwoorden die zijn gesteld in *Libelle*. Er wordt nog in de liefde geloofd. Seks wordt niet vervangen voor liefde. De gewijzigde seksuele moraal is verder terug te zien in de acceptatie en legalisering van homoseksualiteit. *Libelle* laat zien dat ook zij dit accepteren en plaatsen vragen die zijn ingestuurd door lesbiennes. Door in de openbaarheid te spreken over lesbiennes wordt het taboe van seksualiteit geleidelijk verbroken.

Huwelijk

Volgens de historiografie zouden steeds minder mensen in het huwelijksbootje stappen door onder andere de loskoppeling van seks en het krijgen van kinderen. De zogenaamde moetjes nemen dan af door onder andere de komst van voorbehoedsmiddelen en de acceptatie van buitenechtelijk geslachtsverkeer. De cijfers steunen deze ontwikkelingen echter niet. In 1960 zijn relatief nog veel vragen gesteld over het huwelijk, om in 1964 te dalen naar 0%. De perioden die volgen vertonen ook lage percentages. Pas in 1980 schiet het aantal vragen weer omhoog naar 13%. Bovendien valt op dat in de gehele periode 1960-1980 de vragen die zijn gesteld niet positief staan tegenover het huwelijk op zich. Dit is terug te zien in de volgende vraag. In 1968 is een vraag ingestuurd door een vrouw die aangeeft dat ze met haar man is uitgepraat en dat ze zich opgesloten voelt in haar huwelijk en daar verdrietig van wordt. Helga antwoordt dat het idee dat ze al lang met haar man is uitgepraat voldoende is

om in een depressie te raken. Helga is hoopvol dat er nog iets te maken valt van het huwelijk maar daar zullen beide partijen hard aan moeten werken.¹³⁰ Een andere brief uit 1968 gaat ook over sleur. De vrouw die de brief heeft ingestuurd schrijft dat ze veel te jong is getrouwd. Niet omdat het moest, maar gewoon omdat dat normaal was toen. De laatste tijd heeft ze steeds meer ruzie met haar man over geld. Haar man geeft veel geld uit aan dure kleren waardoor ze niets leuks kunnen doen en alleen maar thuis zitten, in de sleur. Helga antwoordt dat het stel zich gedraagt als kleine kinderen. Omgaan met geld vraagt twee volwassen mensen. Dit zelfstandige inzicht zullen ze samen moeten zoeken. Op die manier komen ze samen uit de sleur.¹³¹

In 1972 is een brief ingestuurd door een verloofde vrouw die bang is om te trouwen omdat er tegenwoordig zo veel scheidingen zijn omdat huwelijken in een sleur raken. Ze geeft aan dat deze tendens van scheiden omdat men niet meer van elkaar houdt haar verschrikkelijk benauwt. Ze weet niet of ze nog wel wil trouwen. *Libelle* antwoordt dat dit probleem niet nieuw is en dat heel veel jonge mensen piekeren over het aangaan van een huwelijk omdat er zoveel gevaren op loer liggen: scheiden of een doffe sleur. Desalniettemin wordt de vrouw aangemoedigd om een huwelijk aan te gaan, en zich daarin te gedragen als een verliefd stelletje. Want veel te weinig getrouwde mensen doen dat volgens *Libelle*.¹³² Zowel deze vraag als het gegeven antwoord laat zien dat een verschuiving is ontstaan in de gedachten over het huwelijk. Het probleem sleur in het huwelijk komt terug in de volgende vraag: 'Zou ik dan echt een sloofje worden?'. In de brief vertelt Elly dat haar man er fel op tegen is dat haar vrouw buitenshuis gaat werken, omdat een getrouwde vrouw een stakker is als ze er iets bij doet. Elly schrijft dat ze altijd snel klaar is met het huishouden, de kinderen zitten op school en dan gaat ze zich vervelen. Haar huwelijk komt in de zogenaamde sleur. Door te gaan werken wil ze uit de sleur komen maar haar man weigert mee te werken. Ze vraagt zich af hoe dit nu opgelost kan worden. Helga adviseert haar man te vertellen dat de tijden zijn veranderd. Vrouwen van nu zijn fitter, vitaler, beter gevoed en ondernemender dan dertig jaar geleden. Helga ziet slechts voordelen als de vrouw aan het werk gaat: het

¹³⁰ 'Praat eens met Helga' in *Libelle* 6 (1968) 91.

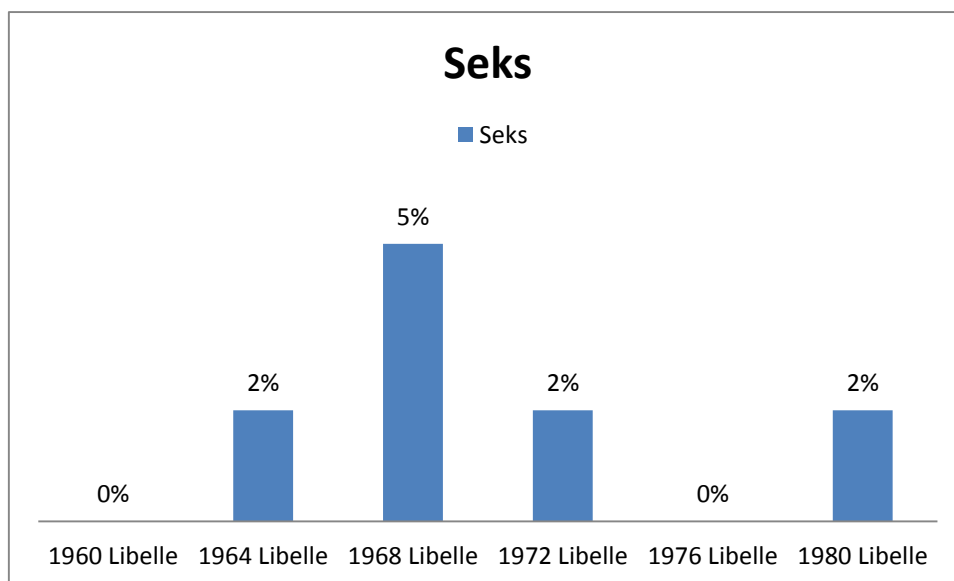
¹³¹ 'Praat eens met Helga' in *Libelle* 18 (1968) 125.

¹³² 'Libelle Forum' in *Libelle* 12 (1972) 89.

huwelijk komt uit de sleur en er komt extra geld binnen.¹³³ Over scheiden wordt hier niet gesproken, maar wel over de sleur van een huwelijk.

Het lijkt erop dat minder huwelijken worden voltrokken vanwege de angst uit elkaar te groeien. De echtscheidingswet uit 1972 maakt het er ook niet gemakkelijker op. In 1972 zijn veel vragen gesteld over de gevolgen van scheiden, zoals 'Verdwijnen mijn kinderen naar Spanje als ik ga scheiden?'¹³⁴ en 'Zwijgen of scheiden'.¹³⁵ Of daadwerkelijk minder huwelijken zijn aangegaan is naar aanleiding van deze analyse niet te toetsen. Wel is te zien dat samenwonen zonder trouwen de norm wordt vanaf de jaren zeventig. Aangezien de seksuele norm is gewijzigd, is het niet meer vreemd dat stellen ongehuwd samenwoonden. Zij leven als getrouwde stellen, samenwonend en hebben seksuele omgang en in sommige gevallen kinderen, alleen dan zonder boterbriefje. Deze trend zet zich voort tot aan 1980. Toch moedigt *Libelle* aan een huwelijk aan te gaan. Het lijkt erop dat *Libelle* zich op deze manier wil afzetten tegen de trend van ongehuwd samenwonen. Er wordt namelijk altijd geprobeerd de sleur in huwelijken te doen laten verdwijnen en bij twijfels over het al dan niet aangaan van een huwelijk worden duwtjes in de 'juiste' richting gegeven. Dit wijst erop dat *Libelle* zich nog niet wil conformeren aan het nieuwe beeld van seksualiteit waarin stellen buitenechtelijk geslachtsverkeer hebben en samenwonen.

Seks

¹³³ 'Libelle Forum' in *Libelle* 30 (1972) 111.

¹³⁴ 'Libelle Forum' in *Libelle* 36 (1972) 7.

¹³⁵ 'Libelle Forum' in *Libelle* 28 (1972) 9.

Volgens de historiografie zou de lossere seksuele moraal vanaf 1970 volledig worden geaccepteerd door de Nederlandse bevolking.¹³⁶ Uit de kwantitatieve analyse blijkt echter dat maar weinig vragen over seksualiteit zijn gesteld in *Libelle*. Een percentage van 5% is het hoogste in de periode 1960-1980. De meeste vragen die zijn gesteld, staan niet positief ten opzichte van het onderwerp seksualiteit. Dit blijkt uit een vraag die is gesteld in 1964 en is geplaatst in de rubriek 'Lieve Lita'. De strekking van de vraag is dat jongens altijd maar één ding willen. Volgens het meisje dat de brief heeft ingestuurd willen jongens die een afspraakje met je willen eigenlijk maar één ding. Ze willen altijd meer van je dat je ze geven wilt. Het meisje dat de vraag heeft ingestuurd is daar principieel op tegen, maar ze is nu wel bang dat ze als ze geen ervaring heeft ze nooit zal trouwen omdat jongens liever iemand hebben met ervaring. *Libelle* antwoordt dat het meisje er goed aan doet om te wachten als ze niet tegen haar eigen principes in wil handelen. Ergens wacht die ene jongen die niet op een goedkoop meisje uit is. Het meisje wordt aangemoedigd vast te houden aan haar eigen principes. Hier is te zien dat het meisje wordt aangemoedigd haar eigen pad te kiezen en om dichtbij zichzelf te blijven.¹³⁷ Ook laat het zien dat de gedachte heerst dat mannen geen maagd meer willen voordat ze trouwen. Er is dus al sprake van een (deels) gewijzigde seksuele moraal. De lezeres wil hier echter nog niets van weten, en *Libelle* ook niet.

In 1968 zijn reacties geplaatst in 'Beste Libelle'. Lezeressen zijn het niet eens met een eerder geplaatst artikel over seksuele voorlichting op scholen. 'Mejuffrouw J. van Z. schrijft in *Libelle* nr. 18 over dat fijne sfeertje in de klas. Dat is nu een van de redenen waarom ik absoluut tegen seksuele voorlichting op school ben. Deze voorlichting behoort in het gezin te worden gegeven. Mijn ervaring is dat er mensen zijn met wie je over seks kunt praten en mensen met wie je er alleen maar over kunt giechelen. De kinderen van eerstgenoemden hebben waarschijnlijk op school geen voorlichting over dit onderwerp nodig'.¹³⁸ Een andere reactie luidt: 'Ik geloof dat de onderwijskrachten het sexgesprek op school pas echt goed met hun leerlingen kunnen voeren, als zij zelf in hun jeugd een goede seksuele begeleiding hebben gehad. Er zullen dus nog wel enkele jaartjes overheen gaan eer het zover is!'.¹³⁹ *Libelle* antwoordt dat in het artikel slechts een suggestie werd gegeven over seksuele voorlichting op school. Elke school is anders dat betekent niet dat elke op elke school iets

¹³⁶ Hülksen, *Kiezen voor kinderen?*, 188-189.

¹³⁷ Aerts, 'Het tijdschrift als culturele factor en als historische bron', 178-180.

¹³⁸ 'Beste Libelle' in *Libelle* 24 (1968) 5.

¹³⁹ 'Beste Libelle' in *Libelle* 24 (1968) 5.

wordt gedaan met seksuele voorlichting. *Libelle* lijkt zich hier voorzichtig terug te trekken op deze eerder publicatie, door aan te geven dat elke school anders is en dat het zeker niet door *Libelle* wordt aangemoedigd om seksuele voorlichting te geven op scholen. Hier is te zien dat *Libelle* voorzichtig probeert zich te conformeren aan de gewijzigde seksuele moraal. In dit jaar besluit *Libelle* immers de inhoud te wijzigen omdat de lezeressen geen affiniteit meer zouden hebben met inhoud.¹⁴⁰ Deze inhoud wordt echter nog niet door de lezeressen geaccepteerd. *Libelle* probeert dus wel een nieuw beeld van seksualiteit weer te geven, maar lezeressen houden zich vast aan het oude beeld. Seksualiteit hoort volgens hen niet in de openbaarheid te worden besproken.

In 1972 is een vraag gesteld over de frequentie van seksuele omgang van een echtpaar: 'Mijn man zegt dat ik mijn gevoelens onder controle moet houden'. De vraag luidt: 'Mijn man en ik zijn drie jaar getrouwd. Wij zijn echt gelukkig, maar toch heb ik een probleem waar ik echt mee zit. Mijn man en ik hebben maar één keer per maand seksuele omgang. Hij heeft een drukke baan en is vaak moe – en daar heb ik ook begrip voor – maar ik voel mij met deze situatie niet zo prettig. Ik heb er al eens met mijn over gesproken, maar hij zei dat ik mijn gevoelens beter onder controle moet houden'. Deze vraag is beantwoord door een deskundige, seksuoloog mevrouw Korenhoff. 'Laat ik beginnen met het antwoord dat uw man gaf. Een controle van je gevoelens tot op zekere hoogte, bijvoorbeeld omdat je ook rekening moet houden met de ander, is wel gewenst, maar dan is er ook een reden waarom. De frequentie van de seksuele omgang zal voor ieder echtpaar verschillend mogen zijn en ook geen punt van meningsverschil worden, zolang je er beiden gelukkig mee bent. Als de verlangens echter uiteen lopen, zal er een bereidheid gevonden moeten worden om, voor zover mogelijk, rekening te houden met de ander. Wanneer uw man echter niet in staat zou zijn een frequentere omgang op te brengen, zou het forceren een mislukking meebrengen. Dan hoeft het geringe aantal zeker geen afwijzing van u persoonlijk in te houden. Als het vroeger anders was, dan moet u toch trachten samen verder over dit onderwerp door te praten om tot een oplossing te komen. Blijven er spanning – of was het altijd al een knelpunt – probeert u dan een deskundige in te schakelen om tot een beter begrip van elkaar te kunnen komen'.¹⁴¹ Het antwoord sluit in principe aan bij het antwoord dat de vrouw kreeg van haar man: houd je gevoelens onder controle. De seksuoloog

¹⁴⁰ Hülsken, *Kiezen voor kinderen?*, 54-56.

¹⁴¹ 'Libelle Forum' in *Libelle* 42 (1972) 91.

rechtvaardigt dit door te zeggen dat ook rekening gehouden moet worden met de gevoelens van een ander, maar in dit geval wordt geen rekening gehouden met de gevoelens en verlangens van de vrouw. *Libelle* laat het nu lijken alsof de vrouw abnormale gevoelens heeft met betrekking tot seksuele omgang en zichzelf niet onder controle kan houden. Wat terug te zien is in dit voorbeeld is de loskoppeling van seks en het krijgen van kinderen.¹⁴² De vrouw wil namelijk meer seksuele omgang voor haar plezier, en niet omdat ze graag (meer) kinderen wil. De lezeres heeft meer affiniteit met de gewijzigde seksuele moraal dan de oude seksuele moraal. Hier is te zien dat *Libelle* nog steeds de oude moraal voorschotelt aan de lezeressen. De periode daarna, 1976, zijn geen vragen gesteld over seksualiteit.

In 1980 is een soortgelijke vraag gesteld zoals uit 1964: 'En dan willen ze allemaal vrijen...'. De vraag luidt: 'We zijn twee vriendinnen en we zien er vrij behoorlijk uit (vinden wij zelf). Wij zitten op school met allemaal jongens, en als ze ons dan aardig vinden en ons mee uit nemen, komt het probleem, want al die jongens willen na afloop even vrijen, en dat hebben wij beiden nog nooit gedaan. Alsjeblieft geef raad hoe het moet, en zeg niet het gaat wel vanzelf'. Julie antwoordt het volgende: 'Ja, kom zeg, wil je echt een schriftelijke cursus vrijen van me hebben? Ik vind dat vrijen helemaal niet het allerbelangrijkste. Wat ik belangrijker vind is dat jullie dus best willen vrijen met jongens die je 'aardig' vindt, en die jullie mee uit willen nemen, en dat je het alleen maar niet doet omdat je niet weet hoe! En als je dan wel weet hoe – gaan jullie dan vrijen met elke jongen die jullie mee uit neemt? En wat bedoelen jullie eigenlijk met vrijen? Zoenen of met een jongen naar bed gaan? En als jullie dan met een jongen naar bed gaan, doe je dan een schietgebedje dat er geen kinderen van komen? Zonder dat ik ooit één voet op jullie school heb gezet, durf ik te beweren dat er bij jullie jongens rondlopen die net zoals jullie verlegen zijn, niet weten hoe 'het' moet en 'het' eigenlijk ook nog niet willen. Dat zijn waarschijnlijk leukere jongens dan waar je nu mee omgaat. Probeer je hoe dan ook aan één stelregel te houden: vrijen doe je alleen maar als je iemand meer dan aardig vindt. En zeker niet alleen omdat een jongen je mee uit neemt!'.¹⁴³ Hier wordt de meisjes afgeraden hun eigen intuïtie te volgen en mee uit te gaan met de jongens om daarna te gaan vrijen. Het laat daarentegen wel zien dat er een veranderd beeld is van seksualiteit, althans mits ze met vrijen seksuele omgang bedoelen. Het laat zien dat het beeld van seksualiteit niet meer iets speciaals behelst, dat met slechts één levenspartner

¹⁴² Righart, *De eindeloze jaren zestig*, 64.

¹⁴³ 'Julie van Son' in *Libelle* 30 (1980) 17.

wordt gedaan.¹⁴⁴ *Libelle* daarentegen vindt dat seksualiteit nog wel iets speciaals is dat gedaan moet worden met personen die meer dan aardig zijn.

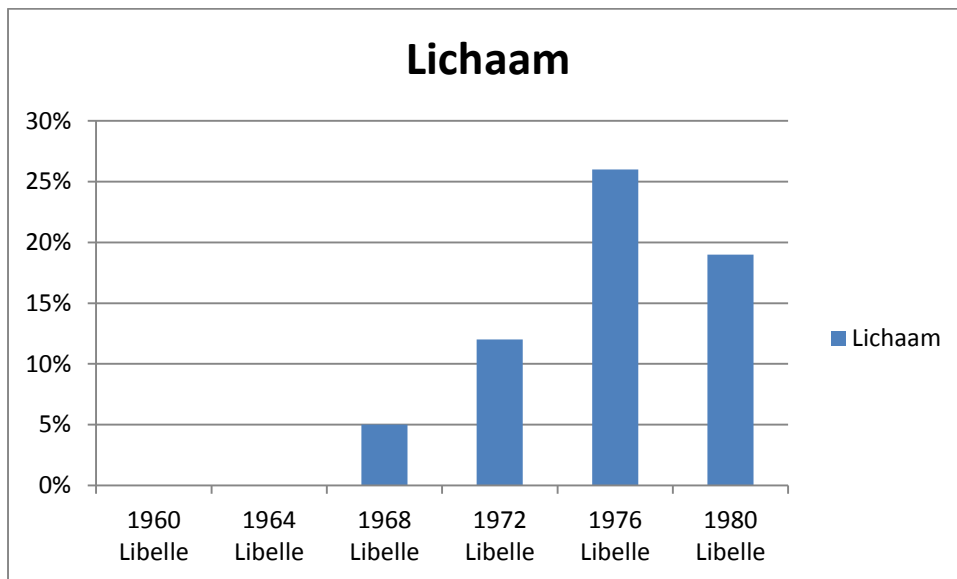
De aanwezigheid van vragen over seksualiteit is gering in *Libelle*. Het woordgebruik van *Libelle* van seksualiteit beperkt zich tot 'seksuele omgang' en 'vrijen'. Ondanks het feit dat *Libelle* wil meegaan met veranderingen in het beeld van seksualiteit door in 1968 de inhoud aan te passen, lijkt *Libelle* hier nauwelijks in te slagen. Nadat *Libelle* in 1968 een artikel plaatst over seksuele voorlichting op scholen komen veel negatieve reacties van ontevreden lezeressen. Als antwoord daarop trekt *Libelle* zich langzaam terug, het tijdschrift verweert zich nauwelijks terwijl op andere vragen over andere onderwerpen zelfs snerend wordt geantwoord. *Libelle* zelf durft nog niet echt een standpunt in te nemen in het nieuwe beeld van seksualiteit. Het ziet ernaar uit dat *Libelle* liever bij het oude beeld van seksualiteit blijft. Wat ook duidelijk wordt is dat liefde een grote rol speelt in het beeld van seksualiteit, omdat vrijen iets is wat alleen gedaan moet worden met iemand die je meer dan aardig vindt. De bevindingen van Hülksen komen overeen met deze analyse, *Libelle* is terughoudend met het plaatsen van nieuwe opvattingen omtrent seksualiteit. Het is te zien dat *Libelle* mee probeert te gaan met de nieuwe ontwikkelingen maar de veranderingen zijn nauwelijks te zien.¹⁴⁵ De opvatting van Hülksen dat de nieuwe losse seksuele moraal volledig is geaccepteerd in de jaren zeventig door de Nederlandse bevolking klopt daarentegen niet. Hülksen spreekt over plotselinge veranderingen in artikelen over moederschap, gezinsgrootte, geboorteregeling en de seksuele moraal. Deze plotselinge veranderingen zijn in ieder geval niet terug te zien in de gegeven antwoorden in de vraagrubrieken.¹⁴⁶

¹⁴⁴ Righart, *De eindeloze jaren zestig*, 63-64.

¹⁴⁵ Hülksen, *Kiezen voor kinderen?*, 188-189.

¹⁴⁶ *Ibidem*, 188.

Lichaam

Tot aan 1968 zijn geen vragen gesteld die te maken hebben met het lichaam. Vanaf dit moment zouden het aantal vragen moeten toenemen vanwege de aanpassing van de inhoud van *Libelle*. Het tijdschrift plaatst in dit jaar een lang artikel over de pil. Er zijn echter geen vragen gesteld over voorbehoedsmiddelen in dit jaar. Wel zijn een aantal vragen gesteld naar aanleiding van een eerder gepubliceerd artikel over een moordenaar die tot de elektrische stoel is veroordeeld.¹⁴⁷ Vanaf 1972 zijn meerdere vragen gesteld over wat goed is voor het lichaam. Deze vragen hebben niets te maken met seksualiteit of voorbehoedsmiddelen. Dit zijn vragen zoals 'Mag mijn buurjongetje zijn neus ophalen?'¹⁴⁸ en 'Is daverend niezen gezonder dan beschaafd niezen?'.¹⁴⁹ Andere vragen zijn, 'Kan ik zelf niets tegen tandsteen doen?'¹⁵⁰, 'Een brilletje voor dag en nacht'¹⁵¹ en, 'Bestaat acupunctuur ook in Nederland?'.¹⁵² Deze vragen zijn vooral beantwoord door deskundigen. Overeenkomsten tussen de antwoorden zijn er nauwelijks, aangezien de vragen zeer uiteenlopen.

In 1980 neemt het aantal vragen over het lichaam iets af, maar er worden nu wel vragen gesteld over de pil. In de rubriek 'Beste Libelle' is een vraag ingestuurd als reactie op een eerder artikel over de pil. De kern van dit artikel is dat vrouwen psychische klachten kunnen krijgen als ze met hun hart niet achter het gebruik van de pil staan. Volgens de

¹⁴⁷ 'Beste Libelle' in *Libelle* 36 (1968) 4.

¹⁴⁸ 'Libelle Forum' in *Libelle* 18 (1980) 11.

¹⁴⁹ 'Libelle Forum' in *Libelle* 48 (1980) 10.

¹⁵⁰ 'Libelle Forum' in *Libelle* 42 (1972) 41.

¹⁵¹ 'Beste Libelle' in *Libelle* 28 (1976) 4.

¹⁵² 'Libelle Forum' in *Libelle* 36 (1972) 12.

inzender is dit niet waar, omdat zij wel achter het gebruik van de pil staat maar toch neurotische bijverschijnselen kreeg. Ze pleit voor meer aandacht en onderzoek naar dergelijke bijverschijnselen. *Libelle* geeft geen direct antwoord op deze vraag en ontkrachting van het eerder geplaatste artikel, behalve dat meer onderzoek altijd goed is en dat het altijd verstandig is van te voren een arts te raadplegen voordat wordt begonnen met de pil.¹⁵³ Deze vraag heeft te maken met seksualiteit, omdat de pil een voorbehoedsmiddel betreft. Het ziet er naar uit dat het gebruik van voorbehoedsmiddelen inmiddels geaccepteerd is, wat past bij de lossere seksuele moraal.

In hetzelfde jaar is een vraag gesteld over kunstmatige inseminatie door een echtpaar dat in tegenstelling tot gewenste kinderloze echtparen, wel graag kinderen wil. De vrouw geeft aan dat ze er liever niet met de dokter over praat, omdat ze het dan weer moet uitleggen als haar man en zij het uiteindelijk toch liever niet doen. Toch wil ze graag informatie over kunstmatige inseminatie. Julie van Son noemt een aantal ziekenhuizen op die kunstmatige inseminatie verrichten en vast graag informatie willen verstrekken.¹⁵⁴ Dit laat zien dat vrouwen het moederschap nog steeds belangrijk vinden. Het is nog wel een taboe hier in de openbaarheid over te spreken, gezien de terughoudendheid om met de eigen dokter over dergelijke kwesties te spreken. Anonimiteit is van belang. Ook deze kwestie staat indirect in verbinding met seksualiteit. Het niet op een natuurlijke manier kunnen krijgen van kinderen betekent toch dat iets mis is met het lichaam van de vrouw of de man. De vrouw wil hier nog niet in de openbaarheid over spreken, wat laat zien dat het taboe om in de openbaarheid over seksualiteit te spreken nog niet is doorbroken.

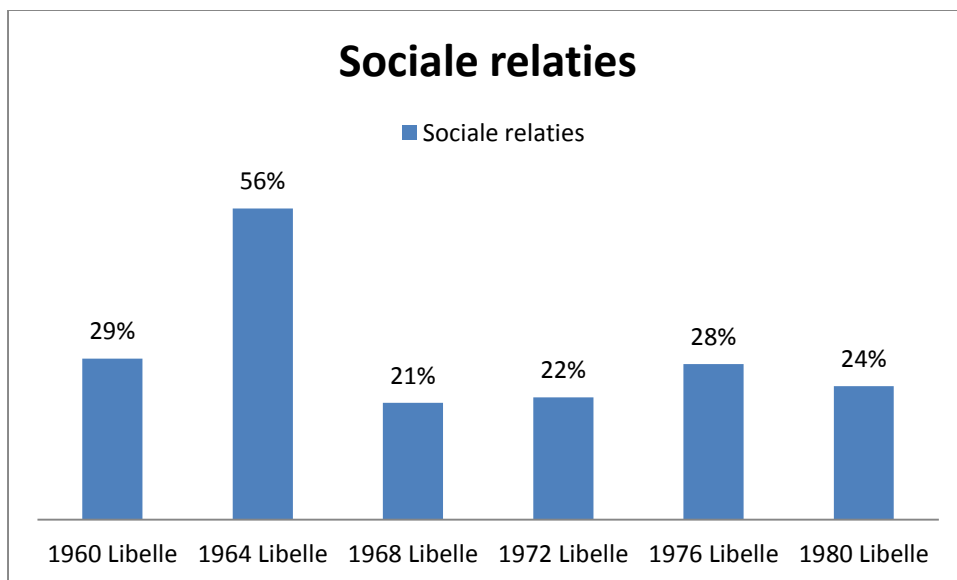
Voor 1976 hebben de vragen over het lichaam niets te maken met de veranderingen in normen en waarden. Uiteraard kan dit ook voorkomen door de toegepaste selectie. Toch zijn voor 1976 geen vragen gesteld over schoonheid en seksualiteit. Bovendien is het opvallend dat in 1980 pas vragen worden gesteld over het gebruik van de pil, omdat *Libelle* in 1968 het eerste vrouwentijdschrift is dat met een lang artikel over de pil komt. Dit kan worden verklaard door de veranderingen die het tijdschrift doorvoert eind jaren zestig. Het kan zijn dat de nieuwe inhoud die *Libelle* plaatst nog niet is bezonken bij de lezeressen, hoewel het opvallend is dat het 12 jaar heeft geduurd voordat er vragen werden gesteld over het gebruik van de pil. Het is ook mogelijk dat *Libelle* poogt veranderingen door te

¹⁵³ 'Beste Libelle' in *Libelle* 12 (1980) 5.

¹⁵⁴ 'Julie van Son' in *Libelle* 24 (1980) 45.

voeren, maar vragen over de pil niet plaatst en censuur toepast. Artikelen en spreekruimte door en voor Dolle Mina worden immers ook niet geaccepteerd door de lezeressen. Het is dus logischer te stellen dat vragen die worden gesteld aan *Libelle* over gebruik van de pil en andere voorbehoedsmiddelen niet worden geplaatst door *Libelle*.¹⁵⁵ Dit wijst erop dat de nieuwe lossere seksuele moraal nog niet geheel door *Libelle* werd uitgedragen. Dit kan worden verklaard door de angst grote adverteerders te verliezen.¹⁵⁶ De opvatting van Hülksen dat de nieuwe lossere seksuele moraal volledig geaccepteerd is vanaf 1970 gaat ook hier niet op, aangezien voor 1976 geen vragen zijn gesteld over seksualiteit.

Sociale relaties

In de categorie sociale relaties gaan de meeste vragen over relaties met (schoon)ouders, burens en dergelijke. Titels variëren van ‘Die afschuwelijke herrie boven ons’,¹⁵⁷ ‘Mijn stiefmoeder wil mijn kostgeld niet missen!’,¹⁵⁸ ‘Moet je zo’n zwart schaap ook uitnodigen?’,¹⁵⁹ tot aan ‘Ik krijg de kans niet om een goede schoondochter te zijn’¹⁶⁰. In de jaren zestig ligt de nadruk op omgang met (schoon)ouders. De vragen over schoonouders gaan veelal over omgang en gedrag. De antwoorden die worden gegeven verwijzen vaak naar de etiquette maar ook dat het belangrijk is gewoon jezelf te blijven. Hier

¹⁵⁵ Hülksen, *Kiezen voor kinderen?*, 54-56.

¹⁵⁶ *Ibidem*, 188-189.

¹⁵⁷ ‘Julie van Son’ in *Libelle* 24 (1976) 34.

¹⁵⁸ ‘Praat eens met Helga’ in *Libelle* 6 (1964) 86.

¹⁵⁹ ‘Julie van Son’ in *Libelle* 6 (1980) 34.

¹⁶⁰ ‘Julie van Son’ in *Libelle* 12 (1980) 19.

is direct het veelbesproken contrast te zien waar Brinkgreve, Korzec en Jensen op wijzen. Er wordt vastgehouden aan tradities, maar het is ook belangrijk bij jezelf te blijven.

De vragen over ouders gaan veelal over meningsverschillen en ruzies. In 1964 is een vraag ingezonden door een jongedame die met haar vriend op dansles wil, 'Mijn vader is zo ouderwets'. Anne-Marie wil graag met een jongen op dansles. Haar moeder keurt dit goed, maar haar vader vindt dat ze moet wachten tot haar twintigste. Anne-Marie vindt dit oneerlijk, omdat ze weet wat ze mag doen en laten en ze nooit iets onbehoorlijks doet wat jongens betreft. Nu kan Anne-Marie de jongen ook niet beter leren kennen. Nu is het nog vriendschap, maar het zou toch meer kunnen worden? Anne-Marie is ongelukkig met deze situatie en vraagt Lita om hulp. Lita antwoordt dat het pas ongewoon is dat ze niet eerder pogingen heeft ondernomen samen iets met jongens te doen. Volgens Lita is dit ook de verklaring dat haar vader zo reageert. Haar vader heeft haar nog nooit eerder met jongens gezien en nu wil ze op dansles? Natuurlijk keurt haar vader dat dan af. Lita stelt voor dat haar vriend zich eerst eens even thuis komt voorstellen, zodat iedereen elkaar beter kan leren kennen. Pas daarna is het verstandig om weer te spreken over dansles.¹⁶¹ Deze vraag laat zien dat in het begin van de jaren zestig er nog sprake is van een 'etiquette' wat betreft uitgaan met jongens. Ouders willen zich hier nog aan houden, terwijl jongeren hier niet meer op zitten te wachten. Door de groei van economische welvaart wordt het mogelijk gemaakt meer leuke dingen te doen in de vrije tijd. Ook dansles valt hieronder.¹⁶² Bovendien kan dansles aansturen op veel lichamelijk contact wat ouders als ongewenst kunnen ervaren. Veel lichamelijk contact staat namelijk weer in relatie met seksualiteit. In de jaren zeventig worden vragen over ruzies en meningsverschillen met ouders nog nauwelijks gesteld. De vragen die zijn gesteld laten zien dat kinderen zich niet veel meer aantrekken van hun ouders, de dingen die ze willen doen worden stiekem gedaan. Adviezen worden gevraagd hoe om te gaan met deze situatie. De antwoorden luiden dat eerlijkheid het langst duurt. De levenswijsheden waar Brinkgreve en Korzec op wijzen komen inderdaad nog steeds terug.¹⁶³

Nog een verandering is de toename van echtscheidingen waardoor ongewenste sociale situaties ontstaan. In de jaren zestig zijn echtscheidingen nog niet door iedereen geaccepteerd. In 1968 is een vraag ingestuurd door een gescheiden vrouw. Ze heeft vier

¹⁶¹ 'Lita antwoordt tieners en twintigers' in *Libelle* 42 (1964) 104.

¹⁶² Righart, *De eindeloze jaren zestig*, 71-72.

¹⁶³ Brinkgreve en Korzec, *'Margriet weet raad'*, 40-45.

kinderen, haar oudste dochter is sinds kort verloofd. De schoonouders van haar dochter vinden het niet prettig dat ze is gescheiden en hebben daarom tegen hun familie verteld dat ze weduwe is. De vrouw vindt dit maar raar en weet niet zo goed wat ze moet doen. De lieve vrede bewaren of eens goed van zichzelf afbijten? Helga antwoordt dat 'erboven staan' de meest waardige reactie is. 'Dom en grof generaliseren ligt namelijk ten grondslag aan de houding van dit echtpaar en vele anderen die álle gescheiden mensen stomweg over één kam scheren. Maar heus niet elke gescheiden vrouw is een soort wandelende kettingreactie'. Ook hier blijven de levenswijsheden terugkomen. Andere vragen over echtscheidingen laten zien dat de opkomst van echtscheidingen in de late jaren zestig en de jaren zeventig situaties creëert waar lezeressen zich geen raad mee weten. Verklaringen voor dit toenemend aantal vragen over onduidelijk situaties na de scheiding zijn onder andere de invoering van de echtscheidingswet in 1970, die scheiden gemakkelijker maakte.¹⁶⁴

Een andere verandering is de opkomst van gelijkheid tussen mannen en vrouwen, emancipatie. Pas in 1980 is een vraag gesteld over dit onderwerp. Er is een vraag ingestuurd door een vrouw die zich ergert aan het feit dat tijdens telefonische verkopen wordt gevraagd of de man thuis is. Ze voelt zich beledigd, alsof een vrouw zo'n beslissing niet kan nemen: 'Woedend ben ik over zoveel onbenul – want dat is het – onbeschoftheid!'. Deze reactie impliceert dat de opvattingen over vrouwen als gelijke nog niet bij iedereen zijn doorgedrongen. De vrouw maakt zich daar behoorlijk kwaad over. Het lijkt er dus op dat ondanks de wetgevingen die zijn ingesteld door de Nederlandse overheid om vrouwen gelijk te stellen aan mannen nog niet geheel is geaccepteerd in Nederland.¹⁶⁵ Emancipatie is blijkbaar een issue.

Er zijn een aantal veranderingen te zien. De eerste verandering is de vergemakkelijking van echtscheidingen, waardoor echtscheidingen toenemen. Daardoor ontstaan situaties waar lezeressen zich geen raad mee weten. Een ander probleem dat speelt onder lezeressen is emancipatie. Dit probleem wordt door *Libelle* erkend maar als hier door vrouwen aan wordt gewerkt, zal het niet leiden tot verwijdering tussen mannen en vrouwen. In de vroege jaren zestig zijn ouders nog niet gewend dat jongeren leuke dingen willen doen om elkaar beter te leren kennen. De nieuwe seksuele moraal is hier nog niet van toepassing. In de jaren

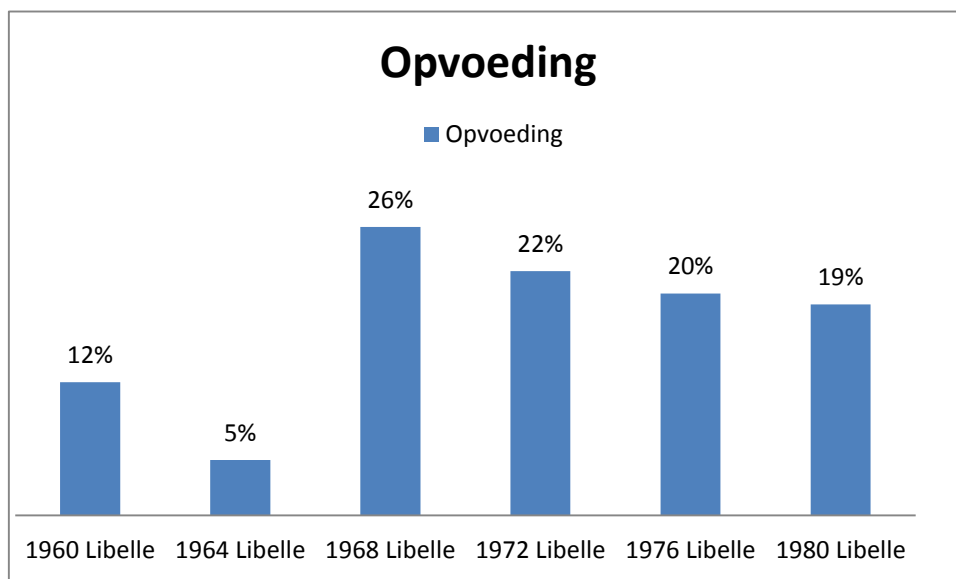
¹⁶⁴ Kooy, 'Ontwikkelingen met betrekking tot de intieme levenssfeer', 52.

¹⁶⁵ Pott-Buter en Tijdens, *Vrouwen. Leven en werk in de twintigste eeuw*, 38.

zeventig trekken jongeren zich nauwelijks meer iets aan van de mening van hun ouders. Het aantal vragen hierover is dan ook gedaald.

Tot slot is te zien dat vragen over omgang met de schoonouders vooral worden gesteld in de periode 1960-1968. Vanaf 1972 verandert dit. Van de 22% aan vragen die in de categorie sociale relaties zijn geplaatst, gaat slechts 5% over schoonouders. Vergeleken met 1960, waarin van de 29% totaal aan vragen in de categorie sociale relaties 22% over schoonouders gaat, is dit een groot verschil. Een verklaring hiervoor is dat door de veranderde seksuele moraal het niet meer gewoonlijk is om bij één levenspartner te blijven. Doordat er meerdere seksuele partners beschikbaar zijn, komen schoonouders minder snel in beeld waardoor er minder vragen over schoonouders worden gesteld.¹⁶⁶

Opvoeding

De onderwerpen moederschap en kinderen zijn volgens de historiografie onderwerpen die steeds minder populair worden onder de Nederlandse bevolking. Bovenstaande grafiek laat daarentegen andere uitkomsten zien. Vanaf 1968 is de categorie opvoeding groter dan de verwachtingen uit de historiografie. Wel is te zien dat de strekking van de vragen verandert in de periode 1960-1980. In 1960 is een vraag gesteld over een zogenaamde onhandelbare dochter. Haar moeder maakt zich zorgen over haar twintigjarige dochter, die net is afgestudeerd en inmiddels een baan op kantoor heeft gevonden. Het probleem is dat haar dochter niet helpt in het huishouden, er onelegant bijloopt en haar eigen sokken niet eens

¹⁶⁶ Scruton, *Sexual Desire: A moral philosophy of the erotic*, 49-50.

stopt. Zo zal ze toch nooit een man vinden? Praten heeft tot nog toe weinig geholpen. Helga adviseert om eens echt te gaan praten met haar dochter, om zo beide kanten van het verhaal aan te horen.¹⁶⁷ Dit laat zien dat ouders het belangrijk vinden dat hun kinderen eens een man zullen vinden en te trouwen.

In 1964 maakt een moeder zich zorgen over de omgang van haar vijftienjarige dochter met jongens. Ze heeft een vriendje en haar moeder vindt dat maar niks. Helga antwoordt bemoederend dat een relatie tussen een meisje van vijftien en zeventien nog helemaal niks voorstelt, en nauwelijks verkering genoemd kan worden. Bovendien is de omgang met jongens goed voor het meisje, zo kan ze alvast te wennen aan de omgang met jongens. Helga besluit dat contacten meisjes juist in staat stellen ooit werkelijk te kiezen voor iemand, en niet uit sleur bij iemand blijven hangen.¹⁶⁸ Deze vraag en het antwoord suggereert al enige veranderingen in het seksuele moraal van Nederland. Het antwoord impliceert dat het een veel voorkomend probleem is dat huwelijken zullen overgaan in een sleur. Tot aan 1972 blijven dergelijke vragen over omgang met dochters en vriendjes veel voorkomen. De gegeven antwoorden blijven veelal hetzelfde.

Vanaf 1972 worden in de rubriek 'Beste Libelle' veel reacties gegeven op een eerder artikel, 'Getrouwd, maar geen kinderen'. In dit artikel komen jonge stellen aan het woord die vertellen hoe zij denken over het krijgen van kinderen. Kinderen zouden je alleen maar isoleren van je sociale leven, aldus de jonge stellen. Er zijn daar een aantal reacties op gekomen: 'Onbegrijpelijk, dat sommige lezeressen vinden dat u uw blad naar beneden haalt door te schrijven over echtparen die geen kinderen willen. Je moet hun argumenten juist respecteren. Mensen die meer dan twee kinderen op de wereld zetten vind ik pas echt egoïstisch'. *Libelle* reageert hierop: 'Mogen die mensen dat zelf bedenken?', een ietwat snerend antwoord naar de inzender van de vraag.¹⁶⁹ Een andere reactie is: 'Als argumenten om wel kinderen te nemen hoor je altijd: 'Ik ben dol op kinderen', 'Ze verrijken je innerlijk leven', 'De grote vreugde van het ouderschap'. Vragen deze ouders zich wel af of het voor de kinderen ook zo'n grote vreugde is om op deze wereld gezet te worden?'.¹⁷⁰ Al deze reacties laten zien dat ze het eens zijn met het artikel en kinderloze echtparen niet afkeuren. Er zijn ook reacties binnengekomen van lezeressen die zich niet kunnen vinden met de inhoud van

¹⁶⁷ 'Praat eens met Helga' in *Libelle* 48 (1960) 92.

¹⁶⁸ 'Praat eens met Helga' in *Libelle* 36 (1964) 17.

¹⁶⁹ 'Libelle Forum' in *Libelle* 18 (1972) 13.

¹⁷⁰ 'Libelle Forum' in *Libelle* 18 (1972) 13.

het artikel: 'U hebt me erg teleurgesteld met dat artikel over kinderloze echtparen. Alsof de jeugd de wijsheid in pacht heeft! Ik hoop, samen met vele anderen, dat u zich niet naar beneden haalt in uw blad met zulke praatjes'.¹⁷¹ Er is dus te zien dat er verschillende meningen zijn over het al dan niet nemen van kinderen. Waar sommige vrouwen lyrisch zijn over het krijgen van kinderen, is het merendeel van de jeugd dat niet. Andere lezeressen sluiten zich bij de jeugd aan. *Libelle* lijkt geen kamp te kiezen, maar neigt toch meer naar het kamp van vrouwen die tegen kinderloze echtparen zijn gezien de snerende antwoorden die worden gegeven.

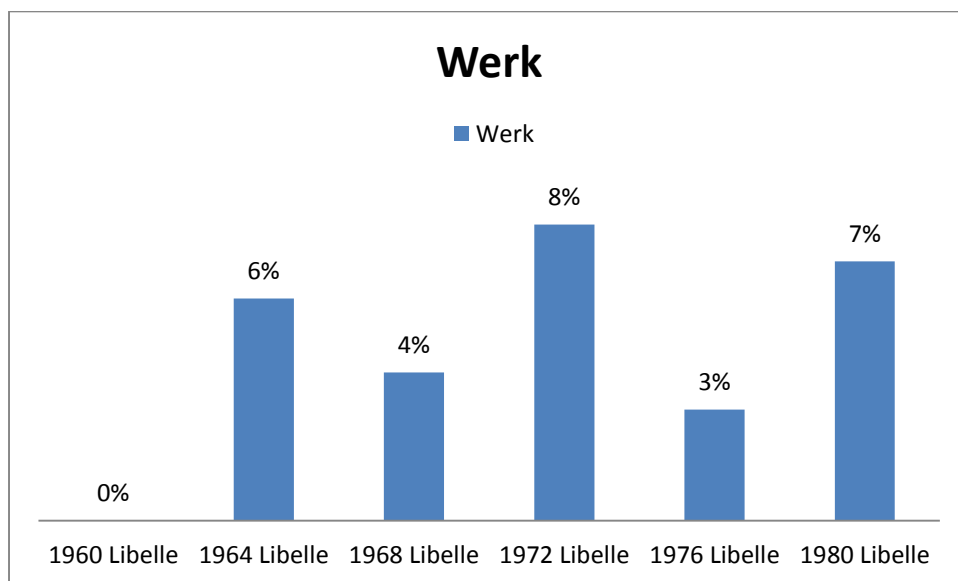
De vragen en antwoorden in deze categorie laten zien dat in de jaren zeventig dat echtparen nu een keuze hebben om wel of geen kinderen te krijgen, mede mogelijk gemaakt door voorbehoedsmiddelen zoals de pil. Het leven van vrouwen verandert, in plaats van dat moeder worden vanzelfsprekend is kan daar nu voor worden gekozen. De meningen zijn daarover verdeeld. In *Libelle* is te zien dat vrouwen zich bezighouden met moederschap, maar ook met de veranderde opvattingen. De seksuele revolutie laat dus zijn sporen na in veranderingen in het gezinspatroon en de kwestie kinderen krijgen.¹⁷² Het belangrijkste gevolg van de seksuele revolutie is de loskoppeling van seks en het krijgen van kinderen.¹⁷³ Het is namelijk niet zo dat bewuste kinderloze echtparen geen seks hebben. Een ander spoor dat de seksuele revolutie laat zien in *Libelle* is de omgang van jongeren met het andere geslacht. Moeders maken zich hier nog zorgen om, maar dit wordt aangemoedigd door *Libelle* om sleur in een eventueel huwelijk te vermijden en de ontwikkeling van de dames met betrekking tot jongens te bevorderen.

¹⁷¹ 'Libelle Forum' in *Libelle* 24 (1972) 11.

¹⁷² Pott-Buter en Tijdens, *Vrouwen. Leven en werk in de twintigste eeuw*, 23-24.

¹⁷³ Righart, *De eindeloze jaren zestig*, 64.

Werk

De categorie werk staat in relatie met emancipatie. Vrouwen gaan steeds meer werken volgens de historiografie. Dit werd gemakkelijker gemaakt door de wijziging in het belastingstelsel waardoor het financieel aantrekkelijker wordt voor het gezinsleven. Ook willen vrouwen blijven werken nadat ze kinderen hebben gekregen.¹⁷⁴ Het aantal vragen dat wordt gesteld over werken is echter laag. Tot 1964 zijn geen vragen gesteld over werken. In 'Lita antwoordt tieners en twintigers' is een vraag gesteld door een werkende vrouw die behoorlijk verdient. Doordat ze nog bij haar ouders thuis woont betaalt ze kostgeld, maar ze moet zo veel afgeven dat er nauwelijks iets overblijft om te sparen voor haar uitzet. Ze vraagt zich af waar ze nu te weten kan komen wat redelijk is om kostgeld te betalen en wat niet. Lita adviseert om het boekje 'Verdienende Jeugd' aan te vragen bij het Gezins-Begrotingsinstituut in Rotterdam. 'Bestudeer het samen met je ouders. Indien beide partijen van goede wil zijn dan zal er zeker een bevredigende oplossing voor je probleem gevonden kunnen worden.'¹⁷⁵ Het ziet ernaar uit dat het heel normaal is voor vrouwen om te werken, maar dat het ook heel normaal is om kostgeld af te geven aan het gezin waar de man aan het hoofd van het huishouden staat.

Vanaf 1972 is te zien dat meer vrouwen gaan werken. Er worden veelal praktische vragen gesteld over werken. Vragen gaan over de rechten van werknemers,¹⁷⁶ hoe zit het

¹⁷⁴ Pott-Buter en Tijdens, *Vrouwen. Leven en werk in de twintigste eeuw*, 38.

¹⁷⁵ 'Lita antwoord tieners en twintigers' in *Libelle* 6 (1964) 91.

¹⁷⁶ 'Libelle Forum' in *Libelle* 42 (1972) 121.

met vakantiegeld,¹⁷⁷ en mag je zomaar uitbesteed worden door je werkgever?¹⁷⁸ In 1976 lijken de opvattingen over werk echter nog niet door iedereen geaccepteerd te zijn. In 'Beste Libelle' is een brief ingestuurd waarin een vrouw haar gedachten uit over mannen en hun visie op werkende vrouwen. Ze schrijft de brief naar aanleiding van een televisie interview met een Kamerlid. Hij vertelde dat zijn vrouw mocht werken als zij dat wilde. De vrouw beschrijft hoe zijn jonge gezicht straalde van ambitie over zijn uitspraak en zijn goede voornemens jegens het Nederlandse volk. Volgens de vrouw is dit interview het ware bewijs dat vrouwen nog net niet zo veel voorstellen als mannen. Het Kamerlid verraadde zichzelf tijdens het interview, aldus de vrouw, dat het heel normaal is dat vrouwen toestemming moeten vragen aan hun man als ze iets willen. De vrouw schrok hiervan. Het is nog lang niet zo ver dat vrouwen als gelijken worden behandeld en dat het voor genoeg mannen nog heel gewoon is dat vrouwen permissie vragen aan hun man, van kleine dingen tot grote dingen. *Libelle* antwoordt hierop dat veel vrouwen zelf willen werken en ze daarvoor echt geen permissie meer vragen aan hun man.¹⁷⁹ In 1980 blijven de praktische vragen over het werk overheersen.

Het is opvallend dat de vragen en antwoorden voor deze categorie uiteenlopen. Het lijkt erop dat de meeste vrouwen zich alleen zorgen maken over praktische dingen van betaalde arbeid tot aan 1980. Alleen de vraag in 1976 laat zien dat werken voor vrouwen nog niet overal wordt geaccepteerd. De praktische vragen laten wel zien dat vrouwen geïnteresseerd zijn in het onderwerp. De opvattingen dat vrouwen ook na het krijgen van kinderen door blijven is niet terug te zien in de vraagrubrieken. Dit kan betekenen dat hier ofwel geen vragen over werden gesteld, ofwel dat *Libelle* censuur toepaste omdat dit niet strookte met hun opvattingen.

5.2 Conclusie

Het aantal vragen over seksualiteit is erg gering in *Libelle*. Verklaringen hiervoor kunnen uiteenlopen. Ofwel de lezeressen van *Libelle* stellen geen vragen hierover, ofwel de redactie plaatst dergelijke vragen niet. Dit laatste lijkt het meeste van toepassing, aangezien dit ook

¹⁷⁷ 'Beste Libelle' in *Libelle* 30 (1972) 8.

¹⁷⁸ 'Libelle Forum' in *Libelle* 36 (1972) 7.

¹⁷⁹ 'Beste Libelle' in *Libelle* 12 (1976) 12.

in andere vrouwentijdschriften zoals *Margriet* voorkomt.¹⁸⁰ Slechts 8 vragen van de 417 geanalyseerde vragen gaan over seks, een relatief aantal van 1,9%. Dit lage aantal zegt iets over de ontwikkeling van *Libelle* op het beeld van seksualiteit. De belangrijkste verandering naar aanleiding van de seksuele revolutie, de loskoppeling van seksuele omgang en het krijgen van kinderen, is wel terug te zien in *Libelle*. Vanaf 1972 zijn namelijk veel vragen gesteld over bewust kinderloze echtparen. Niet elke lezeres is het met deze levensstijl eens, er komen zowel voorstanders als tegenstanders van deze levensstijl aan het woord.

Als het over seksualiteit gaat in de vragen is *Libelle* terughoudend met opvattingen over de nieuwe moraal. Bij een vraag over een lage frequentie van seksuele omgang wordt namelijk geantwoord dat de vrouw haar gevoelens onder controle moest houden. Deze opvattingen veranderen nauwelijks in de loop van de jaren zeventig. Artikelen die *Libelle* plaatst over seksuele voorlichtingen worden niet geaccepteerd door lezeressen. Er komt een groot aantal negatieve reacties binnen bij *Libelle*. Concluderend is het beeld van seksualiteit in *Libelle* in de periode 1960-1980 terughoudend. *Libelle* conformeert zich niet aan de nieuwe lossere seksuele moraal, ondanks pogingen daartoe. De hypothese dat verandering zou optreden in het beeld van seksualiteit wordt daardoor niet ontkracht. *Libelle* plaatst namelijk wel vragen over seksualiteit en geboortebeperving. *Libelle* durft echter zelf geen standpunt in te nemen in het beeld van seksualiteit. Te zien is dat *Libelle* probeert mee te gaan met de ontwikkelingen over het beeld van seksualiteit. Veranderingen in *Libelle* zijn echter nauwelijks terug te zien. Het taboe dat seksualiteit niet in de openbaarheid wordt besproken is echter wel doorbroken, *Libelle* plaatst namelijk wel vragen over het onderwerp.

Volgens de historiografie zou de nieuwe lossere seksuele moraal vanaf 1970 volledig zijn geaccepteerd door de Nederlandse bevolking. Dit blijkt echter niet uit de vraagrubrieken in *Libelle*. Andere veranderingen naar aanleiding van de seksuele revolutie zijn wel terug te zien in *Libelle*, zoals het toenemende aantal echtscheidingen, de loskoppeling van seksuele omgang en het krijgen van kinderen en de daling van het aantal huwelijken.

¹⁸⁰ Brinkgreve en Korzec, 'Margriet weet raad'. *Gevoel, gedrag, moraal in Nederland 1938-1978*, 30-48.

6. Eva en Viva

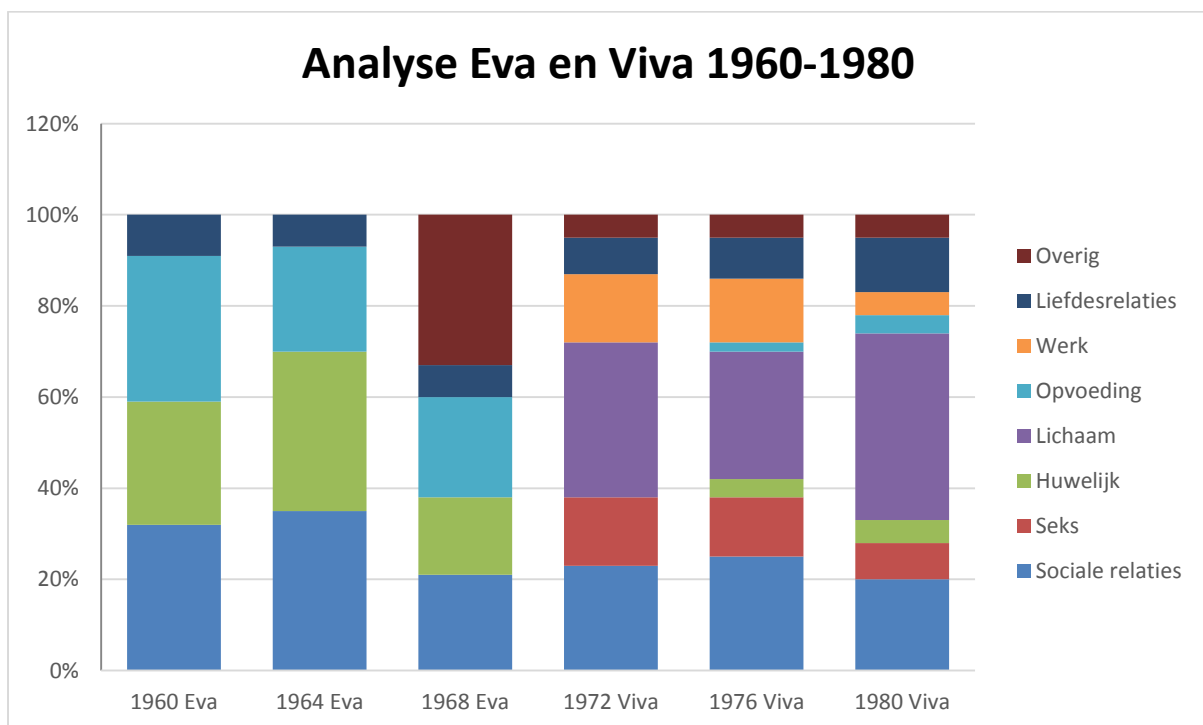
In dit hoofdstuk worden dezelfde categorieën geanalyseerd als in *Libelle*, maar dan voor de tijdschriften *Eva* en *Viva*. Er wordt een vergelijking gemaakt met de resultaten van *Libelle* om inzicht te geven in de verschillen van inhoud. In onderstaande grafiek is te zien dat in de periode 1960-1968 slechts vier categorieën zijn te vinden: sociale relaties, liefdesrelaties, huwelijk en opvoeding, met uitzondering van de categorie overig in 1968. De categorie sociale relaties in *Eva* is van ongeveer gelijke grootte als die van *Libelle*, 32% en 29%. In 1964 is de categorie groter in beide tijdschriften: 35% voor *Eva* en 52% voor *Libelle*. Opvallend is dat in 1968 de categorie daalt voor beide tijdschriften naar 21%. Het lijkt erop dat vanaf dit moment voor beide tijdschriften de interesses verschuiven. In de jaren die daarop volgen zijn de cijfers van beide tijdschriften voor deze categorie ongeveer gelijk. De categorie liefdesrelaties laat wel een duidelijk verschil zien. In 1960 is dit te zien, 9% in *Viva* en 44% in *Libelle*. Dit zet zich voort tot aan 1972, vanaf dit moment zijn in *Viva* meer vragen gesteld over liefdesrelaties dan in *Libelle*. In 1960 zijn in *Eva* meer vragen gesteld over de categorie huwelijk dan in *Libelle*, 27% tegen 15%. Dit zet zich voort tot aan 1972. In 1972 is in *Viva* geen enkele vraag gesteld over het huwelijk, in *Libelle* slechts 1%. Er zijn vanaf dit moment minder vragen gesteld in *Viva* over het huwelijk dan in *Libelle*: in 1976 4% in *Viva* en 9% in *Libelle* en in 1980 5% in *Viva* en 13% in *Libelle*. De categorie seks komt in *Eva* helemaal niet voor. In *Libelle* is in 1964 wel een vraag gesteld over seks, maar in 1968 niet. De komst van *Viva* zorgt voor een veranderingen. In 1972 hebben 15% van alle vragen met seks te maken, tegenover een percentage van 0% in *Libelle*. De periode daarna blijft ongeveer gelijk, om in 1980 te dalen naar 8% voor *Viva* en 2% voor *Libelle*. Seksualiteit is bespreekbaar in *Viva*, terwijl dit nog niet terugkomt in *Libelle*. Seksualiteit wordt in *Viva* in de openbaarheid gebracht.¹⁸¹ De categorie lichaam is in *Eva* onbesproken, vergelijkbaar met *Libelle*. In 1972 komt hier verandering in, maar liefst 34% van de vragen heeft te maken met het lichaam in *Viva*, tegenover 12% in *Libelle*. Net als in *Libelle* blijft de categorie opvoeding in *Eva* redelijk constant. In 1972 wijzigt dit door de komst van *Viva*. Dit kan worden verklaard door de nieuwe visie van het tijdschrift, volgens de oprichter Sweers willen jonge vrouwen niet lezen over kinderen en het moederschap.¹⁸² Wel willen deze jonge vrouwen lezen over werken

¹⁸¹ Claes, 'De seksuele revolutie en het progressief seksueel pessimisme', 47.

¹⁸² Hemels en Vegt, *Het geïllustreerde tijdschrift in Nederland*, 481-483.

volgens Sweers, dit is ook terug te zien in de percentages van *Viva*.¹⁸³ Hoewel dit laatste uiteraard niet alles kan zeggen. Er kan namelijk ook sprake zijn van een selectie door de redactie en bewuste keuzes om bepaalde vragen niet te publiceren in het tijdschrift. In *Eva* zijn geen vragen gesteld over werk, in *Viva* wel, met percentages van 15%, 14% en 7%.

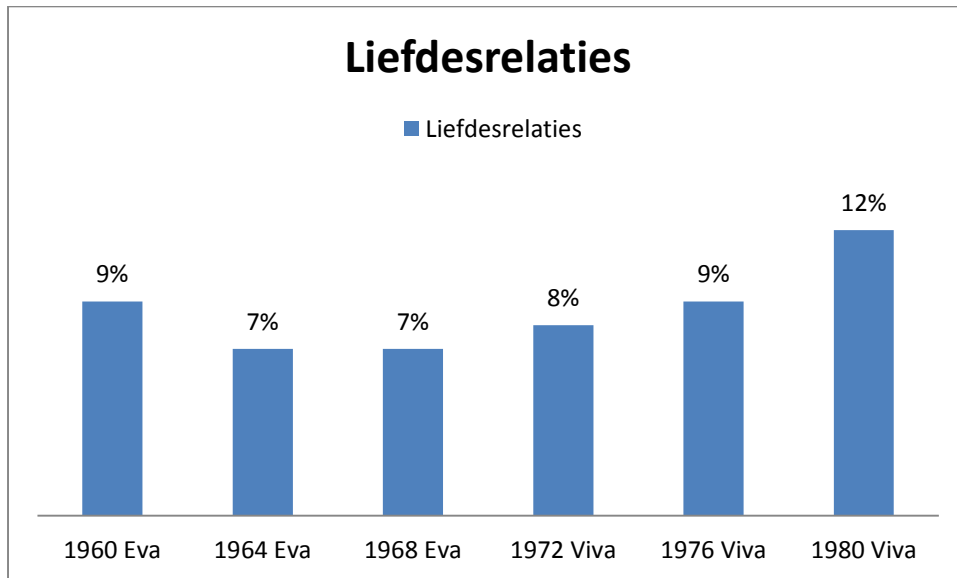
Over de gehele geanalyseerde periode is terug te zien dat *Eva* zich niet conformeert aan de nieuwe opvattingen van seksualiteit, gezien de afwezigheid van het onderwerp. *Viva* daarentegen plaatst alle onderwerpen die niet voorkwamen in *Eva*, zoals werk en seks. *Viva* is in dat opzicht een taboedoorbrekend tijdschrift. Het brengt seksualiteit in de openbaarheid. Uit de kwalitatieve analyse zal blijken op wat voor manier *Viva* seksualiteit in de openbaarheid brengt en welk beeld wordt neergezet van seksualiteit. Het is in elk geval duidelijk dat de gewijzigde seksuele moraal voorkomt in *Viva*, gezien de percentages. De analyse van de categorieën komt in dezelfde volgorde aan bod als bij de analyse van *Libelle*: liefdesrelaties, huwelijk, seks, lichaam, sociale relaties, opvoeding en werk.

¹⁸³ Ibidem, 481-483.

6.1 Analyse Eva en Viva

Liefdesrelaties

Deze categorie is een behoorlijk constant onderwerp in zowel *Eva* als *Viva*. Net als in *Libelle* gaan de meeste vragen in *Eva* over verkering, liefdesverdriet en verliefd zijn. Ook hier geldt dat de seksuele revolutie zou leiden tot seks als vervanger voor de liefde als de opvattingen van Scruton zouden kloppen.¹⁸⁴ In *Eva* is dit niet terug te zien te meer omdat niet is gesproken over seksualiteit. In de periode 1960-1968 hebben de vragen ongeveer dezelfde strekking als in *Libelle* en wordt nog niet duidelijk dat er veranderingen in de opvattingen over seksualiteit optreden. De gegeven antwoorden verschillen ook nauwelijks. De komst van *Viva* zorgt voor een andere strekking van de vragen die zijn gesteld. Zo is een vraag gesteld over het leeftijdsverschil in een relatie, wat in *Eva* noch *Libelle* eerder is voorgekomen. 'Ik ben een jonge vrouw van bijna 23 en sinds een jaar heb ik een vriend die ruim 15 jaar ouder is. Voor hem noch voor mij is dat leeftijdsverschil een probleem, al waarschuwen allerlei mensen (vooral m'n ouders) me dat het op den duur weleens goed mis zou kunnen gaan. Maar goed, als zij dat denken, is dat hun zaak, zeg ik altijd maar. Een voor mij veel zwaarder wegend dilemma is trouwen. Mijn vriend wil het liefste morgen naar het stadhuis, terwijl ik (nog) niet zo nodig hoef. Hij zegt dat we dan veel meer kans hebben op woonruimte en bovendien wil hij niet te lang meer wachten met kinderen. Van hem uit begrijp ik dat wel, want uiteindelijk is hij geen 20 meer, maar ik zou zelf het liefste nog wat willen wachten. Ga ik dan erg egoïstisch te werk?'. *Viva* antwoordt dat niemand kan zeggen

¹⁸⁴ Scruton, *Sexual Desire: A moral philosophy of the erotic*, 49-50.

of een relatie mis zal gaan of zal slagen. Het leeftijdsverschil heeft daar maar weinig mee te maken, ook al kan het extra problemen geven. Maar als er sprake van echte liefde is, zullen deze problemen zich vanzelf oplossen. Over trouwen zegt *Viva* het volgende: 'Iets anders is het met trouwen. Zolang jij dat zelf niet wilt, moet je dat niet doen. Toen jullie elkaar ontmoetten, wist je vriend dat jij 15 jaar jonger was en dat, dat consequenties met zich mee bracht. En dan mag hij niet met oneigenlijke argumenten proberen om jou te overreden zo snel mogelijk met hem te trouwen. (...) Trouwen en kinderen krijgen zijn dingen die je samen doet en pas dan als je het allebei echt wilt!'.¹⁸⁵ Dit antwoord laat zien dat trouwen en kinderen krijgen op jonge leeftijd niet meer de norm is. De komst van de pil en de legalisering van voorbehoedsmiddelen maakt dit ook mogelijk, seks is niet meer onlosmakelijk verbonden met kinderen krijgen.¹⁸⁶ In *Libelle* is dit anders, daar wordt juist aangemoedigd om te trouwen ook al zijn er twijfels vanwege het grote aantal echtscheidingen.

In 1976 is een vraag ingestuurd door een man, die zich zorgen maakt over zijn vriendin. Ze zijn nu bijna twee jaar samen en hoewel ze echt heel veel van elkaar houden zijn er sinds enige tijd problemen. Ze is nooit meer blij, heeft nauwelijks meer zin om vrienden te ontvangen of ergens naartoe te gaan en seksueel is het ook knudde met een rietje. De man is bang dat hij ergens te kort schiet omdat zijn vriendin aangeeft dat er niets aan de hand is. Van een dokter wil ze niet horen maar hij vraagt zich toch af of er misschien lichamelijk iets niet in de orde is. *Viva* adviseert om eerst met zijn vriendin te gaan praten – niet een uurtje, maar lang, eerlijk en openhartig en haar zeggen dat voor beiden van belang is dat er iets gebeurt. Op deze manier is iedereen ongelukkig en daar wordt niemand vrolijk van. Laat haar inzien dat deskundige hulp nodig is, want daar ziet het er wel naar uit, aldus *Viva*.¹⁸⁷ Het is opvallend dat mannen openhartig durven te zijn in een vrouwen tijdschrift, en eerlijk hun verhaal willen doen. Vergeleken met vragen uit *Libelle*, bijvoorbeeld de vraag van een vrouw die meer seks wilde, lijkt het in *Viva* een geheel andere wereld waar mannen voor hun vrouw opkomen en zich zorgen maken om hun vrouwen.

Het is te zien dat de vragen die in deze categorie zijn gesteld enige overeenkomsten vertonen met *Libelle*. Er is daarbij wel verschil te zien in de antwoorden. *Libelle* antwoordt

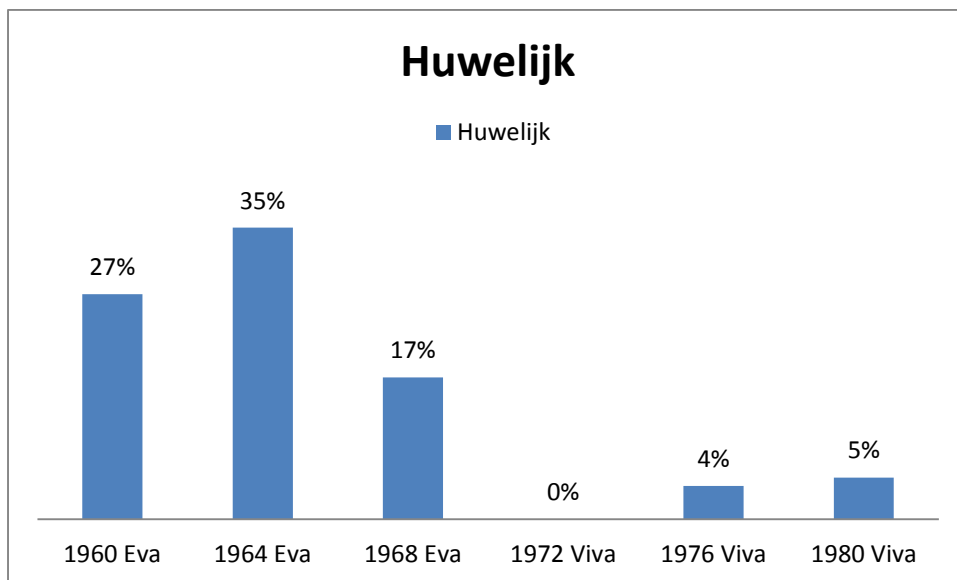
¹⁸⁵ 'Help' in *Viva* 12 (1972) 69.

¹⁸⁶ Righart, *De eindeloze jaren zestig*, 63-64.

¹⁸⁷ 'Help' in *Viva* 18 (1976) 87.

namelijk bij twijfels voor het aangaan van een huwelijk dat de sprong juist gewaagd moet worden, terwijl *Viva* antwoordt dat het alleen gedaan moet worden wanneer meisjes het zelf echt graag willen. De opvattingen van *Viva* komen daarbij overeen met de historiografie. Door de gewijzigde seksuele moraal trouwen stellen minder snel, waardoor stellen ook ongehuwd samenwonen en in sommige gevallen ook kinderen krijgen. In *Libelle* komt deze situatie ook voor, maar *Libelle* moedigt alsnog het huwelijk aan. *Viva* heeft zich in dit opzicht dus meer geconformeerd aan de nieuwe seksuele moraal. Daarnaast is een groot verschil met *Eva* en *Libelle*, dat in *Viva* ook vragen worden geplaatst die zijn ingestuurd door mannen. Dit is sowieso een opvallend gegeven omdat *Viva* een vrouwentijdschrift is.

Huwelijk

Net als bij *Libelle*, geldt voor deze categorie dat steeds minder mensen in het huwelijksbootje zouden stappen volgens de historiografie. Het aantal huwelijken zou af moeten nemen omdat stellen ongehuwd gaan samenwonen. De kwantitatieve gegevens versterken deze opvattingen, in tegenstelling tot de gegevens van *Libelle*. In *Viva* wordt in 1972 zelfs geen enkele vraag gesteld over het huwelijk. De vragen die zijn gesteld in *Eva* over het huwelijk zijn vergelijkbaar met de vragen die worden gesteld in *Libelle*. De kwestie sleur komt echter niet voor. Wat wel voorkomt is de angst uit elkaar te groeien. In 1960 is een vraag ingezonden door een echtgenote die zich ergert aan haar man. Voorheen ging hij twee avonden per week bridgen. Nu het stel getrouwd is, doet haar echtgenoot dat niet meer. De man is bang dat ze uit elkaar zullen groeien. De echtgenote zelf vindt het grote onzin en

vindt het helemaal niet erg om twee avonden per week zonder haar man te moeten doorbrengen. Ze is juist van mening dat ze door dit meningsverschil uit elkaar zullen groeien. Aan Alma vraagt ze hoe haar man kan overtuigen om hem te laten inzien dat ze best twee avonden alleen kan zijn. Alma antwoordt dat de vrouw het beste haar punt kan maken door zelf een hobby te zoeken en ook twee avonden per week weg te blijven. Op die manier hoeft haar man zich geen zorgen te maken dat de vrouw zich zal vervelen, en doen ze allebei iets wat ze leuk vinden en dat zal hun huwelijk alleen maar versterken.¹⁸⁸

Tot aan 1968 komen de gestelde vragen vrij veel overeen met de vragen uit *Libelle*. Ook de gegeven antwoorden verschillen nauwelijks. Zowel *Eva* als *Libelle* vinden het huwelijk belangrijk, en proberen elk probleem op te lossen zodat het echtpaar er weer sterker uitkomt. *Eva* en *Libelle* dragen dus hetzelfde beeld uit van het huwelijk. De komst van *Viva* in 1972 zorgt voor een daling van het aantal vragen over het huwelijk. In 1976 gaat nog maar 4% van de vragen over het huwelijk. Vragen die zijn gesteld hebben geen positieve indruk van het huwelijk op zich, zoals blijkt uit de brief van Annemarie van Duijn. In de rubriek 'Per Expres' de brief, is de brief 'Getrouwd en onmondig' geplaatst. In deze brief laat Annemarie zich uit over het behouden van de meisjesnaam wanneer een stel getrouwd is. In een eerdere *Viva* is geschreven dat dit mogelijk is. Dat beaamt Annemarie, alleen bij officiële instanties willen de mensen aan de andere kant van de balie dat maar niet begrijpen en maken er iets vreselijks ingewikkelds van. Het gaat Annemarie niet zo zeer om de naam zelf, maar om het gehele principe wat erachter zit: '(...) namelijk dat je als getrouwde vrouw als 'n doetje wordt beschouwd. Ik ben kostwinster (mijn man studeert, ik werk, wat over het algemeen ook maar vreemd wordt genoemd), maar als getrouwde vrouw en kostwinster mag ik geen persoonlijke lening sluiten. Dat moet mijn man doen. (...) Vroeger toen ik minderjarig was, had ik de handtekening van mijn ouders of voogd nodig, sinds ik getrouwd en meerderjarig ben, die van mijn man.' *Viva* reageert het volgende: 'En zo blijft de onmondigheid van de vrouw in de wereld. Nog iemand die er sterke staaltjes van kan vertellen? Laat *Viva* uw spreekbuis zijn!'.¹⁸⁹ Annemarie heeft niets tegen het huwelijk, maar eerder tegen de vooroordelen die kleven aan het leven van een getrouwde vrouw. Bovendien laat deze vraag zien dat werkende vrouwen nog steeds niet geheel worden geaccepteerd in de Nederlandse samenleving, aangezien Annemarie aangeeft dat het als

¹⁸⁸ 'Als u 't mij vraagt' in *Eva* 6 (1960) 67.

¹⁸⁹ 'Per Expres' in *Viva* 18 (1976) 5.

vreemd wordt beschouwd dat ze werkt. Daarnaast is het gegeven dat *Viva* oproept om spreekbuis te zijn interessant. Het laat zien dat de onmondigheid van de vrouw nog veel voorkomt in de Nederlandse samenleving. *Viva* probeert op deze manier daar tegen in te gaan. Hier is de taboedoorbrekendheid weer te zien van *Viva*. *Libelle* zou een dergelijke reactie niet geven. Dit is dan ook het grote verschil tussen de twee bladen.

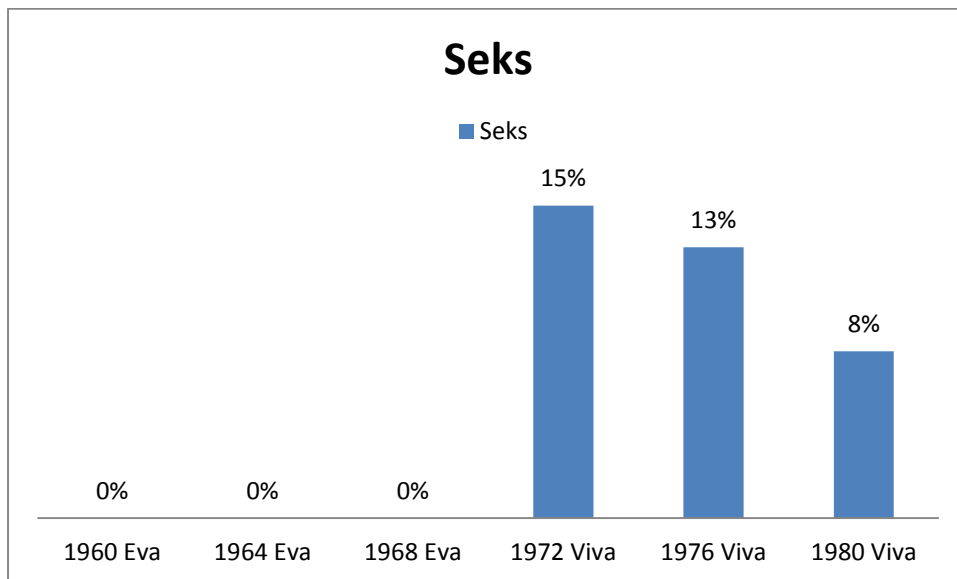
In 1980 zijn nog maar weinig vragen gesteld over het huwelijk. De vragen verschillen in dit jaar weinig met de vragen uit *Libelle*, en zijn veelal praktisch. Ook zijn vragen gesteld naar aanleiding van het toenemende aantal scheidingen in de jaren zeventig. Er is een vraag ingestuurd door een vrouw, die binnenkort gaat trouwen met haar vriend die is gescheiden. Om die reden zeggen diverse mensen dat ze op huwelijkse voorwaarden moet trouwen. De vrouw zelf vindt dit echter een motie van wantrouwen. Wat is nu eigenlijk beter, wel of niet? *Viva* vindt dat dit een kwestie is die afhankelijk is van persoonlijke voorkeur en van de situatie zelf. Als tip wordt gegeven dat het stel vrijblijvend langs de notaris gaat. Daarna kunnen ze altijd beslissen om het wel of niet te doen.¹⁹⁰ Dit antwoord laat zien dat het belangrijk is bij jezelf te blijven.

Het verschil tussen de drie vrouwen tijdschriften is dat in *Eva* en *Viva* geen vragen zijn gesteld over angsten voor huwelijk vanwege het groeiende aantal scheidingen. Alleen de laatste voorbeeldvraag laat zien dat er sprake was van echtscheidingen. Uiteraard geldt hier de mogelijkheid dat *Viva* zulke vragen niet plaatste, omdat het volgens *Viva* niet paste bij de beoogde doelgroep.¹⁹¹ In *Libelle* was de angst voor echtscheidingen een veelbesproken onderwerp. In *Viva* is het huwelijk in 1972 geen geliefd onderwerp omdat de opvatting heerst dat je als getrouwde vrouw niet als gelijke wordt behandeld. *Viva* beaamt deze opvatting en doet een oproep om meer meningen over dit onderwerp te verzamelen. Er is dus een verschil te zien in het beeld van het huwelijk in alle drie de vrouwen tijdschriften: *Libelle* promoot het huwelijk en moedigt lezeressen aan van de angst af te stappen voor het huwelijk, in *Eva* bestaat de opvatting dat het huwelijk hard werken was en moedigt net als *Libelle* het aangaan van huwelijken aan, en *Viva* is geen fel voorstander van het huwelijk. Het huwelijk moet alleen worden aangegaan wanneer iemand er voor de volle 100% achter staat.

¹⁹⁰ 'Help' in *Viva* 18 (1980) 87.

¹⁹¹ Hemels en Vegt, *Het geïllustreerde tijdschrift in Nederland*, 481-483.

Seks

De kwantitatieve gegevens laten een toename zien van het aantal vragen over seksualiteit met de komst van *Viva*. Volgens de historiografie zou de nieuwe seksuele moraal vanaf 1970 volledig geaccepteerd zijn door de Nederlandse bevolking. In vergelijking met *Libelle* wordt deze opvatting versterkt door de kwantitatieve gegevens. In *Eva* zijn geen vragen gesteld die met seksualiteit hebben te maken. Dit zegt iets over het beeld van seksualiteit in *Eva*, namelijk dat het onderwerp wordt verzwegen in het tijdschrift. Het taboe om over seksualiteit te spreken is nog niet doorgebroken in dit tijdschrift. *Viva* daarentegen vindt dat onderwerpen zoals seks, of onderwerpen die daaraan gerelateerd waren, wel in hun tijdschrift pasten. De hele gebeurtenis van het verdwijnen van *Eva* en het verschijnen van *Viva* zegt al iets over het veranderende beeld van seksualiteit. Het onderwerp seks neemt een belangrijke plek in *Viva* in.¹⁹² Seks wordt in deze tijd in Nederland meer in het openbaar gebracht, het is geen taboe meer dit onderwerp publiekelijk naar voren te brengen.¹⁹³

Vanaf 1972 zijn de vragen die zijn gesteld over seksualiteit voornamelijk informerend, zoals 'Waarom kom ik niet klaar?'¹⁹⁴ en 'Hoe kun je jezelf ontmaagden?'¹⁹⁵ Op deze laatste vraag is een nogal snerend antwoord gegeven: 'Wat wilt u van ons? Een technische uiteenzetting van 'hoe gaat ontmaagden?' of 'met welke truc bind ik een jongen aan me?'. Wat beide betreft moeten we u teleurstellen'. Er wordt daarna wel uitleg gegeven over wat

¹⁹² Pelgrim en Windgassen, 'We willen niet betuttelen', 1.

¹⁹³ Claes, 'De seksuele revoluties en het progressief seksueel pessimisme', 47.

¹⁹⁴ 'Help' in *Viva* 48 (1972) 43.

¹⁹⁵ 'Help' in *Viva* 46 (1972) 38.

ontmaagden precies is. Al deze informerende vragen laten ook zien dat de openbaarheid van seksualiteit zorgt voor een drang naar meer informatie naar het onderwerp.

In 1976 is een vraag gesteld is een opvallende vraag gesteld, 'Heeft een neger meer zin in seks?'.¹⁹⁶ De vraag is ingezonden door een meisje die een relatie heeft met een gekleurde jongen: 'Ik ben een meisje van 20 jaar en heb sinds een tijdje een vriend, eigenlijk mijn eerste vaste vriend. Mijn probleem is dat ik op het gebied van seks weinig ervaring heb. Herman – mijn vriend – heeft die duidelijk meer en daar beginnen onze moeilijkheden. Van mijn ouders mag ik niet met hem omgaan omdat hij zwart is, dus alles gebeurt nogal stiekem. Mijn vader breekt me beide benen als ik zwanger thuis zou komen, en daarom durf ik niet zo goed met Herman naar bed. Hij dringt er echter steeds op aan zegt dat hij niet zonder kan, omdat hij een neger is en negers veel potenter zijn dan blanken. Ik zit er erg mee in en vraag mij af wat ik moet doen. Hem zijn zin geven, omdat hij er behoefte aan heeft? Maar wat, als ik zwanger raak?'. *Viva* antwoordt dat dit een fabeltje is. Weliswaar heeft de ene mens meer behoefte aan seksualiteit dan de ander ongeacht de huidskleur. 'Als uw vriend zijn zwarte huid een reden vindt om u te dwingen met hem naar bed te gaan, is hij het woord 'vriend' niet waard'. Een soortgelijke vraag is voorgekomen in *Libelle*, waarin meisjes vragen stellen over hoe vrijen moet omdat ze uit willen gaan met jongens die na afloop even willen vrijen.¹⁹⁷ Beide tijdschriften moedigen aan niet over te gaan tot seksuele omgang, omdat deze jongens het niet waard zouden zijn. Vrijen moet alleen worden gedaan met jongens die meer dan aardig zijn. De gelijkheid tussen de twee antwoorden van de verschillende tijdschriften is opvallend, te meer omdat *Libelle* een ander beeld nastreeft van seksualiteit dan *Viva*. De gestelde vragen verschillen daarentegen enorm van elkaar, de vraag die in *Viva* is geplaatst zou in mijn optiek nauwelijks door de censuur van *Libelle* gekomen zijn. Het antwoord laat zien dat het belangrijker is dat vrouwen bij hun eigen gedachten en wensen blijven, dat is belangrijker.

In 1980 is een vraag gesteld over de zogenaamde abnormaliteit van de relatie tussen een jong stel. De vraag is ingestuurd door een vrouw die aangeeft dat zij vaker seks wil dan haar vriend. Ze vindt dit vreemd, omdat normaal gesproken mannen meer zin hebben in seks. Ze vraagt zich daardoor af of ze een abnormaal stel zijn. *Viva* antwoordt op deze vraag dat het een fabeltje is dat mannen eerder zin hebben in seks dan vrouwen. Volgens *Viva*

¹⁹⁶ 'Help' in *Viva* 24 (1976)

¹⁹⁷ Julie van Son' in *Libelle* 30 (1980) 17.

kunnen vrouwen evenveel behoefte hebben aan vrijen dan mannen, en kunnen mannen even vaak geen zin hebben als vrouwen. Er is daardoor niets abnormaals aan hun relatie volgens *Viva*. Wel wordt geadviseerd om met elkaar uit te zoeken door praten waarom haar vriend minder zin heeft. Misschien begrijpen ze elkaar gewoon niet goed? Een andere vraag met een negatieve strekking, gaat over het plezier van seks. Een vrouw geeft aan dat ze weinig plezier beleeft aan seks omdat het zo gaat van hup erin en eruit, hij komt klaar en dan maar slapen. Ze vindt er op deze manier weinig aan, en praten met haar man heeft tot dusver niet geholpen. *Viva* adviseert om toch met haar man eens goed te praten, die volgens hen maar weinig verstand heeft van seks als hij zo met zijn vrouw vrijt. Is er dan niet meer aan de hand als hij er niet over wil praten? Als er zo weinig begrip is in bed, is er dan wel begrip in de gehele relatie? *Viva* antwoordt behoorlijk boos over deze man die zijn vrouw op deze manier behandelt. Vrouwen hebben namelijk ook recht op hun plezier tijdens vrijen. Ook deze vraag is in gelijke vorm voorgekomen in *Libelle*.¹⁹⁸ Er is echter verschil in het antwoord. *Libelle* antwoordt namelijk dat de vrouw haar gevoelens onder controle moet houden, terwijl *Viva* het belachelijk vindt dat er zo weinig seksuele omgang is. Het verschil in antwoord kan worden verklaard door het verschil in tijd. De vraag in *Libelle* is namelijk in 1972 gesteld tegen acht jaar later in *Viva*. Het zegt ook iets over het beeld van seksualiteit dat beide tijdschriften willen uitdragen. Volgens Hülsken zou de nieuwe seksuele moraal in 1972 al geaccepteerd moeten zijn, het antwoord uit *Libelle* ontkracht dit. Het antwoord dat in *Viva* is gegeven komt veel dichterbij de buurt bij de nieuwe seksuele moraal.

Andere vragen die zijn ingestuurd gaan over de beleving van seks, zoals 'Ik hou van pijn': 'Ik zit al tijden met een probleem waar ik met niemand over durf te praten. Al verschillende keren ben ik met een jongen naar bed geweest, maar eigenlijk vond ik daar niet zo veel aan. Een poosje geleden ging ik met een jongen om, die me een keertje zei dat hij opgewonden raakte als hij mij pijn mocht doen. Omdat hij erg lief was en mij nergens toe wilde dwingen, heb ik hem gezegd dat hij het dan maar eens moest proberen. En toen kreeg ik de schrik van mijn leven: ik vond het heerlijk! Ik heb nog nooit eerder zo genoten en ik ben nog nooit zo gemakkelijk klaargekomen. Ik heb heus wel eens gehoord over mensen die zoiets fijn vinden en ik heb dat altijd abnormaal gevonden. En nu ben ik het dus zelf! Is hier iets tegen te doen?' *Viva* antwoordt met de titel 'Wat is normaal?'. Ze geven aan dat er geen

¹⁹⁸ *Libelle Forum* in *Libelle* 42 (1972) 91.

reden is voor paniek en er een evenmin een reden is om jezelf abnormaal te vinden. Als er speciale seksuele prikkels nodig zijn om echt te genieten van seks dan is het belangrijk om partners te vinden die daarin mee kunnen gaan. Mocht dit echt belangrijk zijn, tipt *Viva* om contact op te nemen met de Vereniging Studiegroep Sodomasochisme.¹⁹⁹ Een volgende vraag die te maken heeft met beleving van seks is 'Ineens voelen we niks meer'. Deze vraag is ingestuurd door een stel dat regelmatig zin heeft om te vrijen. 'We hebben altijd erg veel zin om te vrijen, raken dan ook helemaal opgewonden, maar zodra ik met mijn penis in haar vagina ben, voelen we ineens niks meer. We vinden dit allebei heel vervelend, maar weten niet wat we eraan moeten doen. Kunnen jullie ons raad geven?'. *Viva* antwoordt dat het moeilijk is een technische oplossing te geven voor het probleem. Het probleem zit waarschijnlijk meer tussen de oren dan in het lijf of op de manier waarop wordt gevreeën. Er wordt geadviseerd meer te vrijen met het gevoel, in plaats van te denken met het hoofd.²⁰⁰ Een soortgelijke vraag heeft ook te maken met gedachten en gevoelens tijdens de seks. Er is een vraag ingestuurd door een vrouw die aangeeft dat ze de man van haar dromen heeft ontmoet, en ze zijn stapelgek op elkaar. Enig minpuntje is dat hij eerder verloofd is geweest. Wanneer het stel aan het vrijen is, is de ex-verloofde ineens ontzettend belangrijk, en moet ze continu aan haar denken. Dan wil ze perse weten wat haar vriend met zijn ex-verloofde deed en dan wil ze dat hij dat ook met haar doet. Ze vraagt zich af hoe ze van deze vervelende jaloezie af kan komen omdat het haar relatie niet ten goede doet. *Viva* antwoordt dat het niet echt jaloezie is, maar eerder een fantasie die bij het vrijen een beetje op hol slaat. Kennelijk is het opwindend in de voetsporen te treden van de ex-verloofde. *Viva* raadt aan gewoon te genieten van het samenzijn en als het echt vervelend wordt, verzin dan een nieuwe fantasie.²⁰¹

Het verschil tussen *Libelle*, *Eva* en *Viva* is onder andere de frequentie van de vragen over seksualiteit. In *Viva* zijn verreweg de meeste vragen gesteld over seks. Daarnaast verschilt de inhoud van de vragen. In *Viva* zijn veel informerende vragen gesteld dan in *Libelle*, het gaat hier veelal om het fysieke aspect. *Viva* geeft uitgebreid antwoord op deze vragen, hetzij in sommige gevallen met een snerende ondertoon. Daarnaast is het aspect genot ook belangrijk, vrouwen moeten zeker aan hun behoeften komen. *Libelle* probeert

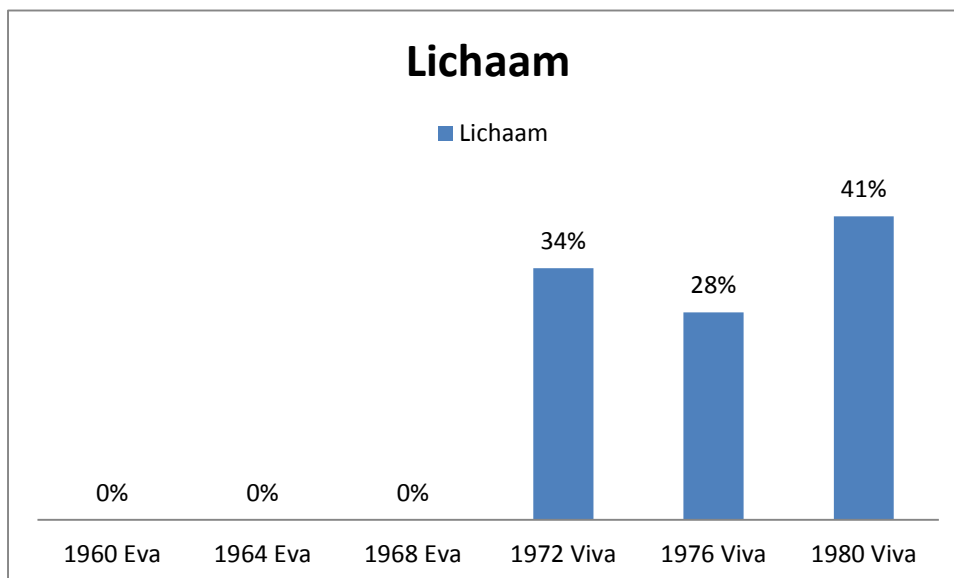
¹⁹⁹ 'Help' in *Viva* 36 (1980) 71.

²⁰⁰ 'Help' in *Viva* 48 (1980) 45.

²⁰¹ 'Help' in *Viva* 32 (1980) 79.

mee te gaan met de gewijzigde seksuele moraal, maar slaagt hier niet in geheel in. Het beeld van seksualiteit in *Libelle* is meer gestoeld op liefde. In *Libelle* zijn dan ook veel reacties binnengekomen die het niet eens zijn met de inhoud over seks, bijvoorbeeld de reacties op seksuele voorlichting. *Viva* heeft als doel een tijdschrift te creëren dat onderwerpen bevat waar vrouwen zich mee bezig zouden houden zoals seks. Dit is onder andere terug te zien in de frequentie van het onderwerp. De inhoud van de vragen die zijn gesteld zijn vooral informerend naar seks. Het beeld van seksualiteit in *Viva* is daarom meer aangepast aan de nieuwe seksuele moraal en is daarin niet terughoudend zoals *Libelle*. In *Viva* is de nieuwe seksuele moraal volledig geaccepteerd door het tijdschrift, en dit beeld wordt dan ook uitgedragen.

Lichaam

Er zijn geen vragen gesteld over het onderwerp lichaam in *Eva*. Dit is vergelijkbaar met *Libelle*, tot aan 1968 zijn in *Libelle* geen vragen gesteld over het lichaam. In *Viva* is het onderwerp daarentegen veelbesproken en de vragen lopen zeer uiteen. Zo zijn vragen gesteld als 'Ik krijg geen tampon naar binnen',²⁰² 'Als vegetariër sneller bloedarmoede?'²⁰³ en 'Röntgenfoto's, waar ligt de grens?'.²⁰⁴ Daarnaast zijn enkele vragen gesteld over het aanbrengen van make-up en het doen van je haar. Er is te zien dat een aantal vragen indirect iets te maken hebben met seks, zoals de vraag over tampons: 'Ik kan met geen mogelijkheid

²⁰² 'Help' in *Viva* 42 (1980) 56.

²⁰³ 'Help' in *Viva* 48 (1972) 47.

²⁰⁴ 'Help' in *Viva* 36 (1976) 71.

een tampon naar binnen krijgen, zelfs geen minitampon. Misschien komt het omdat ik pas 16 ben, maar de meeste meisjes van mijn leeftijd gebruiken toch wel tampons. Is dit ernstig of komt het vanzelf weer goed? Ik vraag me ook af hoe dat moet als ik met jongens naar bed ga'. *Viva* antwoordt hier op het volgende: 'De reden waarom jij geen tampon naar binnen kunt krijgen, kunnen wij je niet vertellen. Het kan zijn dat de ingang de schede (nog) erg klein is waardoor je van de tampon hinder ondervindt. Je kunt dit nagaan door te proberen of je met je vinger in je vagina kunt. Doe het wel voorzichtig en forceer het niet te veel. Soms duurt het wel een tijdje voor de zaak ietsje is opgerekt. Het is ook mogelijk dat je – onbewust – je spieren te sterk spant. Ook ontspanning moet een mens soms leren! Het lijkt goed als je er eens met je huisarts over gaat praten. Hij kan je onderzoeken en kijken of je behandeld moet worden. eventueel kun je ook contact opnemen met een Rutgershuis. Praat er ook eens over met je ouders'. Deze vraag laat zien dat het meisje zich nu al zorgen maakt over seks omdat ze geen tampon kan binnen. De vraag laat zien dat jonge vrouwen zich op vroege leeftijd al zorgen maken over seksuele omgang, iets wat in de jaren zestig niet werd getoond in vraagrubrieken.

In 1976 is een vraag ingestuurd over impotentie 'Mijn vriend is impotent'. De vraag is ingestuurd door een vrouw wier vriend heeft verteld dat hij impotent is. De vriend denkt dat het door de gonorrhoe is gekomen. Volgens de vrouw zijn de meeste gevallen van impotentie vaak psychisch, ze vraagt aan *Viva* of dit klopt. *Viva* bevestigt dit, de meeste vormen van impotentie zijn van psychische aard.²⁰⁵ Deze vraag laat zien dat seksualiteit niet altijd rozengeur en maneschijn met zich meebrengt, gezien de gedachte dat gonorrhoe impotentie met zich mee kan brengen. Dit wordt wel ontkracht door *Viva*, maar er wordt geen oplossing gegeven. Er wordt geadviseerd om eventueel in de toekomst hulp te vragen.

In 1980 zijn nog meer vragen gesteld over het lichaam, namelijk 41%. Opvallend is dat een van de vragen is ingestuurd door een man: 'Ik ben een jongen van 16 en wordt al heel lang gepest met het feit dat ik vrouwenborsten heb. Mijn vraag is: hoe komt dat en wat kan ik ertegen doen of laten doen? Ik hoop van harte dat jullie mijn vraag kunnen beantwoorden, want ik kan en durf er echt met niemand over te praten'. *Viva* antwoordt dat het voor kan komen bij meerdere mannen, en dat dit vaak in de puberteit gebeurt. Meestal gaan ze vanzelf weer weg, maar ze kunnen ook chirurgisch worden verwijderd. Het

²⁰⁵ 'Help' in *Viva* 12 (1980) 42.

is opvallend dat deze vraag is ingestuurd door een jongen, daar *Viva* zich richt op jonge vrouwen. Een oorzaak hiervoor zou kunnen zijn dat er geen tijdschriften voor mannen waren die zulke vragen konden beantwoorden.²⁰⁶

Een ander vraag gaat over de gevolgen van aanranding: 'Gevolg van aanranding?'. De brief is ingestuurd door een vrouw die een poosje geleden is aangerand. Ze kon gelukkig nog goed weggkomen voordat er iets gebeurde, het enige wat ze eraan overhield waren wat blauwe plekken vooral op haar borsten. Toen dat weer over was kreeg ze op verschillende plaatsen knobbeltjes op haar borsten. De huisarts vertelde dat dit gevolgen kunnen zijn van de aanranding. De vrouw maakt zich echter toch zorgen, want kan dat wel? *Viva* antwoordt dat dit inderdaad mogelijk is omdat kneuzingen van borstvet kan leiden tot harde knobbels.²⁰⁷ De gevolgen van de seksuele revolutie dat steeds meer vrouwen zich verzetten tegen ongewenste seksuele intimiteiten is terug te zien in deze vraag. Als de vrouw zich niet had verzet had ze er waarschijnlijk niet slechts pijnlijke borsten aan over gehouden.²⁰⁸

Ook worden vragen gesteld over voorbehoedsmiddelen: 'Zwanger ondanks spiraaltje, wat dan?'. De vrouw geeft aan dat ze vanwege gezondheidsredenen geen gebruik meer kan maken van de pil, en denkt aan het spiraaltje. Maar hoe veilig is het eigenlijk, en wat nou als je toch zwanger raakt? Is dat dan schadelijk voor het kind? *Viva* antwoordt dat het spiraaltje een van de veiligste voorbehoedsmiddelen is en dat gemiddeld één á twee op de honderd vrouwen toch zwanger raken. Als dit gebeurt en het kind is gewenst is het verstandig om het spiraaltje te verwijderen. Dit kan echter niet meer na drie maanden zonder de vrucht te verliezen. Bij een zwangerschap met een spiraaltje is de kans op miskramen en infecties namelijk groter dan zonder.²⁰⁹ Dit laat zien dat vrouwen zich bezig houden met voorbehoedsmiddelen. Het is te zien dat seksualiteit niet meer is verbonden met het krijgen van kinderen.

Vragen met een andere strekking gaan over gezondheid. Is het namelijk erg gevaarlijk om zowel te roken en de pil te gebruiken?²¹⁰ En hoe zit het met tennisarmen?²¹¹ En littekens na een borstoperatie?²¹² Het onderwerp kunstmatige inseminatie dat in *Libelle* wel

²⁰⁶ 'Help' in *Viva* 30 (1980) 46.

²⁰⁷ 'Help' in *Viva* 36 (1980) 72.

²⁰⁸ Beunders, *Publieke tranen*, 67-68.

²⁰⁹ 'Help' in *Viva* 36 (1980) 71.

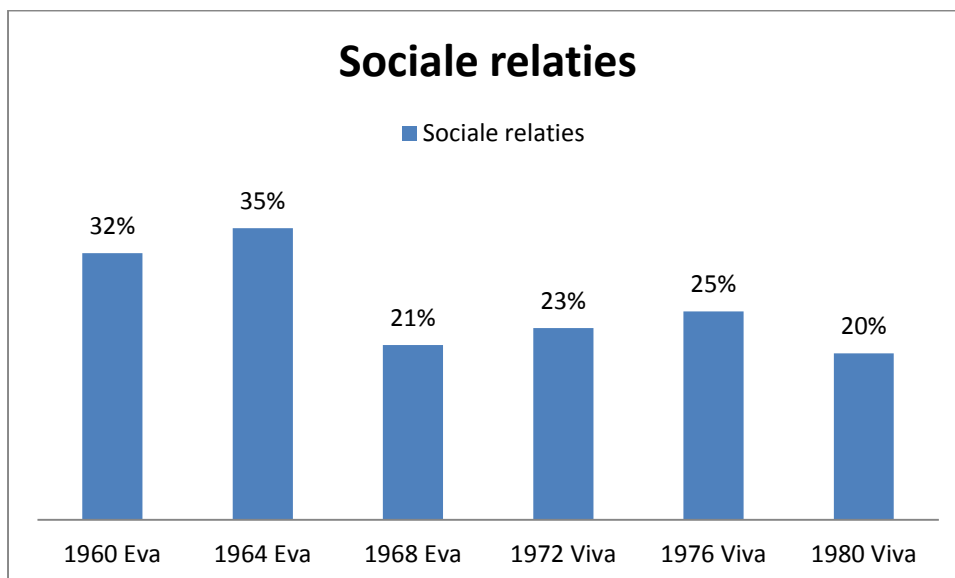
²¹⁰ 'Help' in *Viva* 18 (1980) 75.

²¹¹ 'Help' in *Viva* 22 (1980) 71.

²¹² 'Per Expres' in *Viva* (1980) 7.

voorkomt, komt niet voor in *Viva*. Dit impliceert dat *Viva* vooral het beeld wilde uitdragen dat vrouwen daar zich niet mee bezighielden. Of er vragen over dit onderwerp zijn gesteld is niet te toetsen. Censuur kan vragen over dit onderwerp hebben tegengehouden. Dit onderwerp past immers niet bij de doelgroep die *Viva* wilde bereiken. Jonge vrouwen zouden zich namelijk niet bezig met het moederschap en kinderen houden, maar met onderwerpen zoals seks, werken en emancipatie. Dat vrouwen zich bezig houden met seks is terug te zien in de vragen die in deze categorie zijn gesteld. Het beeld van seksualiteit in deze categorie is vergelijkbaar met de nieuwe seksuele moraal. Lezeressen durven hun problemen met seksualiteit voor te leggen aan *Viva*, en *Viva* is welwillend deze vragen te beantwoorden.

Sociale relaties

In de periode 1960-1980 is een lichte verandering te zien in de percentages van de categorie sociale relaties. Wat opvalt is dat de vragen die worden gesteld met betrekking tot sociale relaties iets minder worden in 1968, om daarna weer licht te stijgen en te dalen. Tot deze tijd zijn de vragen en antwoorden vergelijkbaar met *Libelle*.

In 1972 is in *Viva* een soortgelijke vraag terug te zien, die in *Libelle* pas in 1980 is gesteld: een vrouw ergert zich aan de ongelijkheid tussen mannen en vrouwen. In *Viva* is een brief ingestuurd welke is geplaatst in 'Per Expres', die gaat over het verschil in rijden tussen mannen en vrouwen. Ze vindt het vervelend dat vrouwen altijd commentaar krijgen op hun rijstijl, en vindt dat vrouwen net zo goed kunnen rijden als mannen, ze zijn immers gelijken.

Vrouwen moeten zich minder druk maken om de mening van anderen.²¹³ Deze brief laat zien dat er sprake is van een veranderd beeld van mannen en vrouwen. Vrouwen zijn vaak gediscrimineerd vanwege hun geslacht. Pas in 1975 pleit de Europese Richtlijn dat discriminatie naar sekse eind 1984 opgeheven moet zijn.²¹⁴ Deze brief laat zien dat de gedachten over gelijkheid tussen mannen en vrouwen er al eerder waren, maar dat pas later op deze behoeften en wensen werd gereageerd door overheidsinstanties. Het is daarnaast opvallend dat soortgelijke vragen pas 8 jaar later werden gesteld in *Libelle*. Het is mogelijk dat deze vragen niet eerder in *Libelle* werden geplaatst vanwege censuur door de redactie. Als deze vragen als te gedurfd werden gezien is dat goed mogelijk. De bevinding van Hülken komt hier goed terug: *Libelle* gaat wel mee met de nieuwe ontwikkelingen en veranderingen in de maatschappij, maar waren de getoonde veranderingen in *Libelle* minder goed zichtbaar dan in *Margriet*, en nu dus ook *Viva*.²¹⁵

In 1976 is een vraag ingestuurd door een lesbische vrouw die aangeeft dat het als lesbisch stel moeilijk is een huis te vinden. Het stel wil graag samen een huis kopen, maar vraagt zich af hoe dat moet als een van de twee voortijdig overlijdt. Zeker omdat beide ouders de relatie afkeuren en er daardoor moeilijkheden kunnen ontstaan bij het claimen van erfdelen. *Viva* antwoordt dat homofiele relaties hier en daar al wel geaccepteerd zijn, maar nog niet geheel in het vooruitstrevende Nederland. Volgens de wet heeft een lesbisch stel niets met elkaar te maken, maar ook ongetrouwde stellen kopen een huis dus de mogelijkheid bestaat ook voor een lesbisch ongetrouwd stel. *Viva* adviseert contact op te nemen met een notaris om te bespreken wat de mogelijkheden zijn.²¹⁶ Zowel de vraag als het antwoord laat zien dat er veranderingen zijn in de samenstelling van een liefdesrelatie, hoewel deze nog niet door de Nederlandse bevolking en overheidsinstanties worden geaccepteerd. Trouwen is nog geen optie. *Viva* keurt een homofiele relatie niet af, er is daarentegen teleurgesteld gereageerd op het feit dat homofiele relaties nog niet door iedereen worden geaccepteerd. Bovendien zegt deze vraag iets over het vrijere gedrag en opvattingen van jongeren over liefdesrelaties en seksualiteit, namelijk dat homofiele relaties bespreekbaar werden gemaakt in het publiek en dat homofiele relaties werden

²¹³ 'Per Expres' in *Viva* 12 (1972) 4.

²¹⁴ Pott-Buter en Tijdens, *Vrouwen. Werken en leven in de twintigste eeuw*, 38.

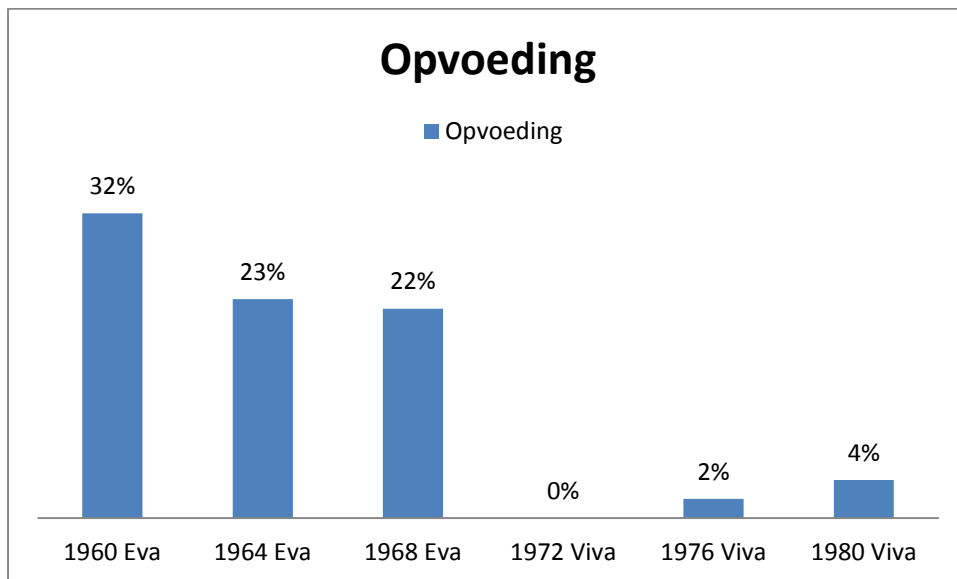
²¹⁵ Hülken, *Kiezen voor kinderen? Vrouwentijdschriften en hun lezeressen over het katholieke huwelijksleven*, 188-189.

²¹⁶ 'Help' in *Viva* 12 (1976) 66.

geaccepteerd door jongeren. Het is voor jonge stellen normaal ongetrouwd samen te wonen met een vrouw. Een gedachte die voor de jaren zestig geheel ondenkbaar was. Zowel *Libelle* als *Viva* keuren homoseksualiteit niet af, in *Libelle* komt het alleen later aan bod: namelijk in 1980. Wat deze vraag ook laat zien is dat afkeuring van ouders niet meer zwaarwegend is in beslissingen van jongeren. Dit was ook terug te zien in *Libelle*, jongeren trekken zich steeds minder aan van de mening van hun ouders.

Na 1976 valt het op dat er geen vragen meer zijn gesteld over relaties tussen bijvoorbeeld burens en of schoonouders. In 1980 komen deze vragen ook niet meer voor. Het is te zien dat in de periode 1960-1980 veranderingen zijn waar te nemen met betrekking tot sociale relaties. In 1960 ligt de nadruk op sociale relaties tussen burens, vrienden en (schoon)ouders. Deze vragen hebben te maken met de etiquette, wat is normaal en wat niet? Hoe dient men zich te gedragen bij je toekomstige schoonouders? Het zijn vooral jongeren die zich zorgen maken over gedachten van (schoon)ouders. In 1976 is duidelijk te zien dat deze verhouding verschuift, vooral bij het voorbeeld van het lesbische stel. Er is afkeuring bij ouders vanwege de relatie. Jongeren trekken zich steeds minder aan van de mening van hun ouders. Ze zoeken naar oplossingen om hun eigen wil en ideeën voort te zetten. Hier is dus een proces van individualisering te zien in *Eva* en *Viva*. In *Eva*, en ook in *Libelle*, is te zien dat tot 1972 heel erg wordt nagedacht over wat anderen van hen denken: de burens, (schoon)ouders en vrienden. Na 1972 is dit nauwelijks terug te zien, lezeressen zijn meer op zichzelf en trekken zich nauwelijks iets aan van wat anderen van hen vinden. Het grootste verschil met *Libelle* is de behandeling van verschillende onderwerpen op verschillende tijdstippen. In 1976 zijn in *Viva* vragen gesteld door lesbiennes, terwijl lesbiennes pas in 1980 voorkomen in *Libelle*. Hetzelfde geldt voor de vraag over gelijkheid tussen mannen en vrouwen. In *Viva* is dit al te zien in 1972 en in *Libelle* pas in 1980. Dit wijst er weer op dat *Libelle* zeer terughoudend was vragen te publiceren die zich conformeerden aan de nieuwe seksuele moraal. *Viva* maakt de belofte een taboedoorbrekend tijdschrift te zijn meer dan waar.

Opvoeding

Volgens de historiografie zouden lezeressen van *Viva* zich niet bezighouden met het moederschap en kinderen. De kwantitatieve gegevens versterken deze opvattingen. Een relatief laag aantal vragen is gesteld over kinderen in de jaren zeventig. In *Eva* zijn veel vragen gesteld over de opvoeding van kinderen. In 1960 gaan de vragen vooral over jonge kinderen en opvoeding. Vragen over tieners of jongvolwassenen zijn niet gesteld. Vragen over tieners en jongvolwassenen zijn daarentegen veel te zien in *Libelle*.

In 1964 zijn wel vragen gesteld over oudere kinderen. Er is een vraag ingestuurd door een naar eigen zeggen nette dame. Deze dame ergert zich enorm aan de jeugd, hun opvoeding en hun kledingstijl. Is het nodig dat deze kinderen in afschuwelijke gekleurde kleding met gaten lopen, welke niet eens bij elkaar passen? Ze kan niet begrijpen dat de ouders van deze kinderen dit zo maar toelaten. En dan is het ook nog eens bespottelijk hoe de jeugd tegenwoordig met elkaar omgaat. Knuffelen in het openbaar zonder getrouwd te zijn of wat dan ook. Ze vraagt zich ook af waarom de politie niet ingrijpt op dit laatste geval. Deze vraag is geplaatst in de rubriek 'Als u 't mij vraagt', en is beantwoord door Alma. Volgens Alma zijn ouders tegenwoordig vrijer in de opvoeding van hun kinderen, hoewel ze dit verschijnsel afkeurt. Met de opvoeding van kinderen heeft de politie echter niets te maken, die kan daar niets aan doen.²¹⁷ Deze vraag bevestigt dat er veranderingen gaande zijn in de maatschappij. Kinderen worden vrijer opgevoed en er komt meer vrijheid in de

²¹⁷ 'Als u 't mij vraagt' in *Eva* 24 (1964) 49.

liefdesrelaties en seksuele omgang tussen jonge mensen.²¹⁸ De seksuele revolutie is dus al zichtbaar in de vroege jaren zestig. Vragen over de omgang van dochters en vriendjes komen niet voor in *Eva*. In *Libelle* worden over dit onderwerp wel vragen gesteld.

De verschijning van *Viva* zorgt voor het verdwijnen van vragen over opvoeding in 1972. In 1976 beslaat het aantal vragen over opvoeding 2%. Er zijn geen specifieke vragen gesteld die te maken hebben met de opvoeding van kinderen, maar meer opmerkingen over nieuwe schooltijden. In 1980 is daarentegen een bijzondere vraag gesteld, door een man, 'Twee vaders voor een kind?'. 'Ik ben een jongen van 24 jaar en woon samen met mijn vriend van 32. Hij is getrouwd geweest en heeft twee kinderen. Bij de echtscheiding zijn de kinderen aan zijn vrouw toegewezen maar hij mist ze enorm. We zijn trouwens allebei stapel op de kinderen. Zelf zijn we ervan overtuigd dat we een kind alles kunnen geven wat het nodig heeft, niet alleen materieel, maar ook inhoudelijk. Er komen bij ons bijvoorbeeld regelmatig vriendinnen over de vloer, zodat ook het 'vrouwelijke element' bij de opvoeding aanwezig is. Ik zou zo graag – mede namens mijn vriend – willen weten in hoeverre er tegenwoordig mogelijkheden zijn om als homofiel stel een kind te adopteren, want er zitten zoveel kinderen in een tehuis'. *Viva* antwoordt het volgende: 'Helaas heersen er nog steeds veel vooroordelen bij de instanties die beslissen over de plaatsing van pleegkinderen bij zogenaamde 'andere samenlevingsvormen' dan het gezin. Pleegkinderen ja, want adoptie is voorlopig helemaal niet mogelijk. Tot nu toe is het zo, dat alleen in noodgevallen wel eens een pleegkind geplaatst wordt bij homofiele stellen of in een commune. Dat wil dus zeggen: wanneer het gaat om kinderen die niet of nauwelijks in een 'traditioneel' gezin terecht kunnen. Meestal zijn dit kinderen tussen de 13 en 18 jaar. In verschillende plaatsen in het land zijn op het ogenblik werkgroepen bezig om hier iets aan te veranderen. Zij proberen voor de officiële instanties te bewerken en zo de opvattingen die daar heersen over het plaatsen van pleegkinderen bij homoseksuele stellen, te veranderen'.²¹⁹ Deze vraag laat zien dat de seksuele revolutie ook heeft gezorgd voor andere samenstellingen van het gezinsleven.²²⁰ Het normale gezin bestaat niet langer uit een man en een vrouw met kinderen, maar kan ook bestaan uit twee vrouwen of twee mannen met een kind. Instanties blijken nog niet welwillend te staan tegenover homofiele stellen. Het lijkt erop dat

²¹⁸ Righart, *De eindeloze jaren zestig*, 71-72.

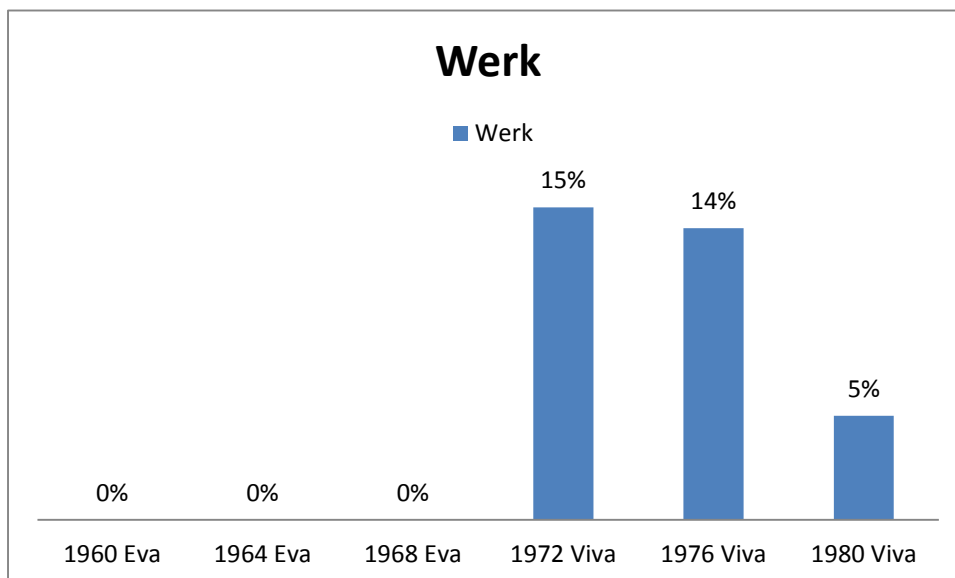
²¹⁹ 'Help' in *Viva* 6 (1980) 44.

²²⁰ Pott-Buter en Tijdens, *Vrouwen. Leven en werk in de twintigste eeuw*, 90-91.

ondanks de seksuele revolutie, de nieuwe opvattingen over homoseksualiteit maar moeizaam werden geaccepteerd door de Nederlandse bevolking.

Bovenstaande vraag is niet soortgelijk voorgekomen in *Libelle*. Daarentegen zijn de vragen die in *Libelle* werden gesteld over de omgang van tienermeisjes met jongens niet voorgekomen in *Eva* en *Viva*. Ook komt in *Viva* geen enkele vraag voor over kinderloze echtparen. Dit kan impliceren dat vrouwen zich helemaal niet druk maken over kinderen door kritieken te leveren op echtparen en stellen die wel kinderen namen. De verschillende meningen over het al dan niet krijgen van kinderen is niet terug te zien in *Eva* en *Viva*. De verklaring voor *Viva* is dat deze onderwerpen niet stroken met de opvattingen van het tijdschrift. Dit komt overeen met de uitkomsten van de historiografie.

Werk

De grafiek laat zien dat voor de verschijning van *Viva* het onderwerp werk niet is besproken in *Eva*. Volgens de historiografie is werken een van de onderwerpen waar hun doelgroep zich mee bezighoudt omdat vrouwen steeds meer willen werken. De mogelijkheden daarvoor zijn dan ook vergroot.²²¹ Dit is terug te zien in de kwantitatieve gegevens. Dit is anders dan in *Libelle*, het onderwerp komt terug in de gehele geanalyseerde periode 1960-1980. Desalniettemin zijn de cijfers niet dermate hoog. Het ontbreken van het onderwerp werk in *Eva* kan impliceren dat het geen issue was in dit blad.

²²¹ Ibidem, 23-24.

De vragen die zijn gesteld over werken in *Viva*, zijn net als in *Libelle* voornamelijk praktisch. Zo is in 1972 een vraag gesteld door een vrouw die zich afvraagt hoe het zit met de bijstand: 'Ik zou graag van u willen weten wanneer je voor bijstand in aanmerking komt. Mijn man studeert en werkt daarom maar gedeeltelijk. Tot vorig jaar was dat geen probleem, omdat ik ook werkte. Maar toen raakte ik – onbedoeld – in verwachting. We waren en zijn er toch blij mee, want we houden veel van kinderen. Maar de financiën vormen wel een probleem. Van wat mijn man verdient kunnen we niet rondkomen. Daarom ben ik bij de gemeente gaan informeren of er een mogelijkheid bestond een uitkering te krijgen, maar die ambtenaar wees mij de deur en zei dat mijn man maar moest gaan werken. Bijstand was er niet voor mensen die te beroerd waren om te werken. Ik ben volslagen ellendig naar huis gegaan en weet niet meer wat ik doen moet'. *Viva* adviseert om eerst na te gaan of haar man in aanmerking komt voor een studiebeurs. Indien dit niet het geval is, wordt geadviseerd een brief te schrijven naar de directeur van de sociale dienst om de bijstandsuitkering alsnog voor elkaar te krijgen.²²²

De praktische trend zet zich voort in 1976. Er zijn vragen gesteld over hoe gesolliciteerd dient te worden en over borrelen op kantoor. In 1980 verandert er weinig in de strekking van de vragen die worden gesteld. Het blijven vooral praktische vragen. Zo is een vraag ingestuurd door een vrouw die een vriend heeft in Italië met wie ze graag wil samenwonen. Ze willen graag in Italië samenwonen, wat betekent dat ze daar een baan moet gaan zoeken. Hoe zit het behalve de taal eigenlijk met een werkvergunningen en bepaalde rechten? *Viva* antwoordt dat een werkvergunning niet nodig is. Wat ze wel moet regelen is een verblijfsvergunning. Wat betreft de rechten en plichten, als werkneemster in Italië val je onder de Italiaanse sociale voorzieningen.²²³

Naar aanleiding van de vragen en antwoorden is te concluderen dat *Viva* welwillender staat tegenover werkende vrouwen dan *Eva*. Dit onder meer door het ontbreken van het onderwerp in *Eva*. In *Libelle* is dit hetzelfde geval. Vragen over werken komen daar al eerder in voor. Opvattingen over vrouwen die werken komen niet aan bod in *Viva*, wel in *Libelle*. In *Libelle* is een reactie ingestuurd die liet zien dat vrouwen nog niet als gelijken werden behandeld en toestemming aan hun man dienen te vragen om te werken. In *Viva* komen deze opvattingen helemaal niet terug. Dit kan betekenen dat *Viva* zelf de opvatting uitdraagt

²²² 'Help' in *Viva* 38 (1972) 45.

²²³ 'Help' in *Viva* 40 (1976) 49.

dat het normaal is voor vrouwen om te werken. Daarnaast kan dit worden verklaard door de beoogde doelgroep van *Viva*. Volgens de oprichter houden vrouwen zich bezig met werken en valt dat onderwerp onder hun interesses.²²⁴ Of dit al dan niet wordt geaccepteerd door de Nederlandse maatschappij lijkt vrouwen niet te deren, er worden immers geen vragen over gesteld.

6.2 Conclusie

Vergeleken met *Libelle* is het aantal vragen in *Viva* over seksualiteit vele male groter. In *Eva* komen helemaal geen vragen voor over seksualiteit. Het beeld van seksualiteit is daarom voor alle drie de vrouwentijdschriften verschillend.

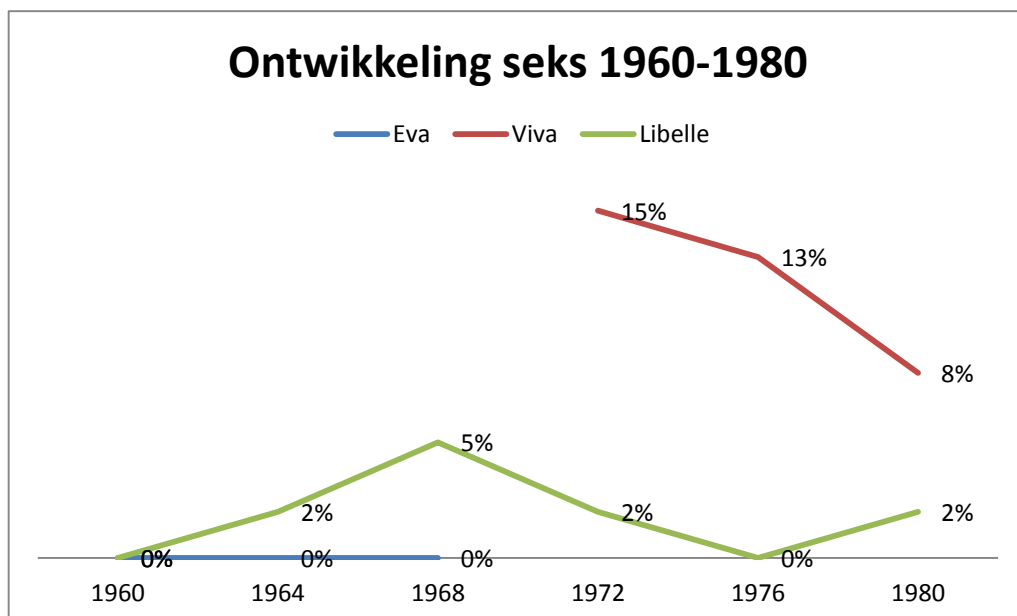
In *Libelle* is de aanwezigheid van seksualiteit gering, maar in dit vrouwentijdschrift zijn de veranderingen en gevolgen van de seksuele revolutie duidelijk terug te zien. Opvattingen over kinderloze echtparen, een toename in echtscheidingen en het gebruik van voorbehoedsmiddelen zoals de pil. Deze onderwerpen zijn allemaal terug te zien in *Libelle*. Volgens Hülsken is vanaf 1970 geboorteregeling en de nieuwe losse seksuele moraal volledig geaccepteerd door de Nederlandse bevolking. Deze opvatting is niet terug te zien in *Libelle*. *Libelle* is zeker meegegaan met veranderingen naar aanleiding van de seksuele, maar heel geleidelijk. Artikelen over seksuele voorlichtingen werden niet geaccepteerd door lezeressen. Een vraag over de frequentie van seksuele omgang werd beantwoord dat de vrouw haar gevoelens beter onder controle moest houden. De opvattingen veranderen nauwelijks in de loop van de jaren zeventig. Ondanks de welwillendheid van *Libelle* mee te gaan met de gewijzigde losse seksuele moraal kwam dit weinig naar voren in het tijdschrift. *Libelle* bleef terughoudend met opvattingen over de nieuwe seksuele moraal en nam zelf geen standpunt in ten opzichte van seksualiteit. Belangrijk punt is dat liefde niet verdwijnt.

Het beeld van seksualiteit in *Eva* is nauwelijks vast te stellen gezien het ontbreken van het onderwerp in het tijdschrift. Naar aanleiding van de bevindingen in de andere aanwezige categorieën kan worden vastgesteld dat *Eva* zich conformeerde aan de oude seksuele moraal. Huwelijken worden aangemoedigd en over geboortebeperving en voorbehoedsmiddelen werd niet geschreven. Het huwelijk wordt wel gezien als iets waarvoor hard gewerkt moet worden. Problemen kunnen optreden, maar volgens Alma zijn

²²⁴ Hemels en Vegt, *Het geïllustreerde tijdschrift in Nederland*, 481-483.

deze altijd op te lossen mits er hard werd gewerkt. Concluderend is het onderwerp seksualiteit een groot taboe in *Eva*. Het onderwerp wordt compleet genegeerd. Van veranderingen in de maatschappij is nauwelijks iets terug te zien. De openbaarheid van seksualiteit is niet terug te zien.

Het beeld van seksualiteit in *Viva* sluit beter aan bij de nieuwe losse seksuele moraal. De frequentie van vragen over seksualiteit is vele malen hoger dan in *Libelle* en *Eva*. Seks wordt duidelijk een veelbesproken onderwerp, dit is dan ook wat het tijdschrift claimt te doen. Het tijdschrift wil zich bezighouden met onderwerpen waar jonge vrouwen zich mee bezighouden. Het beeld van seksualiteit in *Viva* is een onderwerp dat publiekelijk wordt behandeld. Fysieke aspecten en genot van seks komen het meeste voor, maar liefde verdwijnt niet in dit beeld. De nadruk ligt alleen eerder op fysieke aspecten en genot, hier worden althans de meeste vragen over gesteld. Seksualiteit is in de openbaarheid gebracht. Het taboe dat seksualiteit wordt verzwegen is in *Viva* geheel doorbroken.

Bovenstaande grafiek laat zien hoe relatief vaak het onderwerp seksualiteit voorkomt in alle drie de vrouwentijdschriften. Duidelijk is dat seksualiteit niet voorkomt in *Eva*. In 1972 is het explosief gestegen naar 15% in *Viva*. Daarna neemt het aantal vragen over seksualiteit in *Viva* iets af, maar het blijft wel aanwezig in het blad. De cijfers van *Libelle* laten zien dat in 1968 een poging wordt gedaan het taboe omtrent seksualiteit te doorbreken door artikelen te plaatsen over de pil en seksuele voorlichting. Uit de reacties blijkt dat lezeressen zich daar niet geheel in kunnen vinden. In de perioden die volgen is een afname te zien van de vragen over seksualiteit.

7. Conclusie

De hoofdvraag van dit onderzoek is: *Wat is het beeld van seksualiteit voor vrouwen in de periode 1960 tot en met 1980 in de vrouwentijdschriften Libelle, Eva en Viva en hoe is dat te verklaren?*

De historiografie voorspelt dat het beeld van seksualiteit zou veranderen in de periode 1960-1980. Deze bevinding geldt voor alledrie de vrouwentijdschriften, wat betekent dat per tijdschrift een ander beeld van seksualiteit wordt voorgelegd aan de lezeressen. *Libelle* past in 1968 de inhoud aan omdat de redactie inzag dat er veranderingen waren in de Nederlandse maatschappij. Het beeld van seksualiteit is in de jaren zestig nog erg terughoudend en kan niet worden gekoppeld aan de nieuwe losse seksuele moraal. In de jaren zeventig is deze verandering ook nauwelijks te zien in de vragen zijn gesteld over seksualiteit. Wel is te zien dat stellen voor hun plezier seksuele omgang hebben. In sommige gevallen kiezen stellen er bewust voor geen kinderen te nemen. *Libelle* voert veranderingen door in de inhoud van het tijdschrift omtrent de nieuwe moraal, maar durft geen grote stappen te ondernemen. De conclusie van Hülken wordt bevestigd: *Libelle* gaat mee met de nieuwe ontwikkelingen en de tendensen zijn hetzelfde als bij *Margriet*, maar de veranderingen in het tijdschrift zijn minder groot. Veranderingen die zijn te zien in de jaren zeventig in het tijdschrift zijn artikelen over geboorteregeling en gezinsplanning.

Verklaringen voor de terughoudendheid van *Libelle* zijn de afhankelijkheid van grote adverteerders en de angst van het tijdschrift om het publiek verkeerd in te schatten. Verder is te zien dat het huwelijk belangrijk blijft in *Libelle* ondanks de bevindingen van de historiografie. De opvattingen van Scruton en Raes dat mensen slechts middelen werden om tot seksuele behoeften te komen wordt tevens ontkracht. Vragen uit *Libelle* wijzen er namelijk op dat vrouwen niet willen toegeven aan jongens die maar één ding willen. Liefde blijft belangrijk. De opvattingen dat meer vrouwen gaan werken wordt niet geheel ondersteund door *Libelle*: pas in de late jaren zeventig gaan lezeressen zich bezighouden met dit onderwerp.

In *Eva* is het onderwerp seksualiteit geheel verzwegen. In principe lijkt dit deels op de opvattingen van *Libelle*, omdat daar in de jaren zestig ook nauwelijks over seksualiteit wordt gesproken. Wat wel is te zien in *Eva* is dat sommige lezeressen zich uitspreken over de nieuwe seksuele moraal, die het er duidelijk niet mee eens zijn. Ook dit kan bijdragen aan

het beeld dat *Eva* uitdraagt. Het taboe dat over seksualiteit heerst wordt in *Eva* bevestigd. Het is niet geaccepteerd om in de openbaarheid te spreken over seksualiteit. Verklaringen voor het vasthouden aan de oude seksuele moraal kunnen ook de angst zijn om het publiek verkeerd in te schatten en de afhankelijkheid van adverteerders. Het vasthouden aan de oude seksuele moraal pakt echter verkeerd uit voor *Eva*, omdat de oplages blijven dalen en uiteindelijk leid tot de verdwijning van het tijdschrift. Veranderingen die wel zichtbaar zijn in het tijdschrift is het afzetten van jongeren tegen hun ouders. Moeders sturen vragen in die zich geen raad weten met dochters die op jonge leeftijd met jongens willen omgaan.

In *Viva* is seksualiteit een onderwerp dat veel voorkomt. Naast het verschil met de frequentie van het onderwerp met voorgaande tijdschriften, is ook de inhoud van de vragen en antwoorden anders. In *Viva* zijn veel informerende vragen gesteld over seksualiteit waar het tijdschrift uitgebreid antwoord op geeft. In vergelijking met *Libelle* is *Viva* niet terughoudend vragen te plaatsen over seksualiteit. *Viva* conformeert zich aan de nieuwe seksuele moraal, wat inhoudt dat de volgende aspecten volledig worden geaccepteerd en gesteund door *Viva*: buitenechtelijk geslachtsverkeer, het gebruik van voorbehoedsmiddelen, homoseksualiteit, kiezen voor kinderen, abortus en ongehuwd samenwonen. Hier is te zien dat de nadruk van het blad ligt op de fysieke en genotsaspecten van seksualiteit. De keuze van de vrouw blijft echter het belangrijkste en ook liefde wordt niet naar de achtergrond gedrongen. Er wordt vooral aangedrongen dat vrouwen vooral geen dingen moeten doen waar ze zelf niet achter staan, dit geldt voor trouwen, kinderen krijgen en vrijen. In *Viva* is daarentegen wel te zien dat huwelijken minder belangrijk worden. Ook over kinderen wordt minder gesproken. De belofte van *Viva* dat het onderwerpen zou publiceren waar vrouwen zich mee bezig zouden houden is ook terug te zien in de frequentie van het onderwerp werk. Het aantal vragen hierover neemt toe in de jaren zeventig. De verklaringen voor het beeld van seksualiteit van *Viva* ligt onder andere in de verwachtingen die het tijdschrift wilde waarmaken. Het blad moet gaan over seks, werken en emancipatie, en daar werden ook veelvuldig artikelen en vragen over geplaatst. Angsten om adverteerders te verliezen ontbreken omdat de redactie de plannen van te voren heeft aangekondigd.

De hypothese dat het beeld van seksualiteit verschilt in alle drie de tijdschriften is bevestigd. Dat het beeld ook voor alle drie de tijdschriften is veranderd geldt niet voor alle

tijdschriften. Voor *Eva* geldt dit namelijk niet, en het beeld van seksualiteit van *Libelle* is slechts op een beperkte manier veranderd. Ik had meer seksualiteit verwacht in *Libelle*, te meer omdat dit een van de grootste vrouwentijdschriften is van deze tijd. *Viva* laat een beeld zien van seksualiteit dat is geconformeerd aan de nieuwe seksuele moraal.

De opvattingen van Hülksen dat de nieuwe lossere seksuele moraal volledig wordt geaccepteerd door de Nederlandse bevolking in 1970 wordt door deze bevindingen ontkracht. Volgens Hülksen springen vrouwentijdschriften in de jaren zestig in op het nieuwe moraal. Volgens mijn bevindingen is dit pas in de jaren zeventig. In *Libelle* zelfs in zeer kleine mate vergeleken met *Viva*. De bevindingen van Brinkgreve en Korzec komen meer in de buurt van mijn bevindingen. Het proces van individualisering wordt belangrijker: beslissingen worden meer dan vroeger bij het individu gelegd. In de jaren zeventig wordt het luisteren naar het eigen geweten steeds belangrijker.

Tot slot zou ik andere onderzoekers zeker aanraden onderzoek te doen naar vrouwentijdschriften. Het is bekend dat onderzoek op basis van vrouwentijdschriften karig is. Er zou onderzoek gedaan kunnen worden naar het beeld van seksualiteit in meisjesbladen. Want hoe sprongen deze tijdschriften om met de veranderingen in de periode 1960-1980? Het is interessant om te zien hoe dit beeld wordt neergezet voor jonge meisjes.

8. Bibliografie

Wetenschappelijke bronnen:

- Aerts, Remieg, 'Het tijdschrift als culturele factor en als historische bron', *Groniek*, jaargang 30 (1996).
- Ballaster, R., Beetham, M., Frazer, E. en Hebron, S., *Women's worlds. Ideology, femininity and the woman's magazine* (Londen 1993).
- Beetham, Margaret, *A magazine of her own? Domesticity and desire in the women's magazine, 1800-1914* (Londen 1996).
- Bender, Jim, 'Seksualiteit, chronische ziektes en lichamelijke beperkingen: kan seksualiteit gerevalideerd worden?', in *Tijdschrift voor Seksuologie* 27 (2003).
- Beunders, Henri, *Publieke tranen. De drijfveren van de emotiecultuur* (Amsterdam 2002).
- Brinkgreve, Christien, en Korzec, Michel, 'Margriet weet raad'. *Gevoel, gedrag, moraal in Nederland 1938-1978* (Utrecht / Antwerpen 1978).
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *CBS Vrijtijdsbesteding in Nederland winter 1955/'56. Deel 4 leesgewoonten* (Zeist 1957).
- Claes, Tom, 'De seksuele revoluties en het progressief seksueel pessimisme', in *Ethiek & Maatschappij*, 13^e jaargang, nummer 1.
- Delft, M. van, Dijk, N. van en Storm, R., *Magazine! 150 jaar Nederlandse publiekstijdschriften* (Zwolle 2007).
- Fiske, J., *Introduction to Communication Studies* (London 1990).
- Friedan, Betty, *The Feminine Mystique* (New York 1963).
- Gauntlett, David, *Media, Gender and Identity. An Introduction* (London and New York 2002).
- Hekma, Gert, 'De klemmen van de lust. De ontwikkeling van het plezier sinds de seksuele revolutie', in *Etnofoor*, Jaargang 7, nummer 2 (1994).
- Hemels, J. en Vegt, R., *Het geïllustreerde tijdschrift in Nederland* (Amsterdam 1997).
- Hermes, Joke, *Women's Magazines. Easily put down. Readers, repertoires and everyday life* (Amsterdam 1993).
- Hülsken, Marloes, *Kiezen voor kinderen? Vrouwentijdschriften en hun lezeressen over het katholieke huwelijksleven, 1950-1975* (Hilversum 2010).

- Jamison, A., Eyerman, R., *Seeds of the sixties* (Berkeley 1994).
- Jensen, Lotte, *Bij uitsluiting voor de vrouwelijke sekse geschikt. Vrouwentijdschriften en journalistes in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw* (Hilversum 2001).
- Kooy, G.A., 'Ontwikkelingen met betrekking tot de intieme levenssfeer', in *Nederland na 1945: beschouwingen over ontwikkeling en beleid* (1980).
- Künzler, Mirjam, *Sexualmoral in katholischen Frauen- und Familienzeitschriften, 1945-1990* (Freiburg 2003).
- Levie, Sophie, 'Van, voor en door. Over, met en tegen. Vrouwen en hun tijdschriften in de negentiende en twintigste eeuw', in *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* (1998).
- Luykx, Paul, 'De jaren zestig als postwar history', in Hans Righart, *De Wereldwijde jaren zestig. Groot Brittannië, Nederland, de Verenigde Staten* (Utrecht 2004).
- McCracken, Ellen, *Decoding women's magazines. From 'Mademoiselle' to 'MS'* (Basingstoke 1993).
- McRobbie, Angela, 'Jackie Magazine: romantic individualism and the teenage girl', in *Feminism and Youth Culture* (2000).
- Pott-Buter, Hettie, en Tijdens, Kea, *Vrouwen. Leven en werk in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1998).
- Righart, Hans, 'Archeologie en zinsbegoocheling. De media en de jaren zestig', *Sociologische gids. Maandblad voor sociologie en sociaal onderzoek* 47 (2000).
- Righart, Hans, *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict* (Amsterdam 1995).
- Röling, H.Q., *Gevreesde vragen. Geschiedenis van de seksuele opvoeding in Nederland* (Amsterdam 1994).
- Raes, Koen, 'Seksuele bevrijding is ook een ethisch project. Over de instrumentalisering van de erotiek', in S. Haakma, *Minnen met de zinnen: opvattingen over erotiek in verschillende culturen* (Utrecht 2002).
- Schnabel, Paul, 'Een veranderende kijk op seksualiteit', *Tijdschrift voor Seksuologie nummer 13* (1989).
- Scruton, Paul, *Sexual desire: A moral philosophy of the erotic* (New York 1986)
- Shorter, E., *De wording van het moderne gezin* (Baarn 1975).

- Soest, Marjo van, *Vijf jaar Dolle Mina. 'Meid wat ben ik bewust geworden'* (Stichting Uitgeverij Den Haag 1975).
- Storey, John, *Cultural Studies and the Study of Popular Culture* (Edinburgh 2009).
- Tinkler, Penny, *Constructing girlhood. Popular magazines for girls growing up in England, 1920-1950* (London 1995).
- Veenhoven, Ruut, 'Bevrijde seksualiteit. Tijd, cultuur en geluk', *De Psycholoog*, volume 42 (2002).
- Veenhoven, Ruut, 'Wat bracht de seksuele revolutie?', in S.W. Couwenberg, *Seksuele revolutie ter discussie. Van Phil Bloom tot Sex and the City*, Civis Mundi, Jaarboek 2005.
- Vegt, Renée, 'Overzicht Vrouwentijdschriften 1934-2003', in *Persmuseum* (2004).
- Walker, Nancy A., *Sharing our mother's World. American women's magazines* (Jackson 2000).
- Wassenaar, Iris, *Vrouwenbladen: spiegels van een mannenmaatschappij* (Amsterdam 1976).
- Wesemael, van S.M.E., *Sextant* (Universiteit van Amsterdam).
- Winship, J., *Inside women's magazines* (London 1987).
- Woltjer, J.J., *Recent verleden. De geschiedenis van Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1992).
- Wouters, Cas, 'De lustbalans van liefde en seks. Ontwikkelingen sinds de seksuele revolutie', *Religie en erotiek. Balanceren tussen liefde en lust*, KSGV (2002).

Niet-wetenschappelijke bronnen:

- Koninklijke Bibliotheek Nationale bibliotheek van Nederland, '75 jaar Libelle', <http://www.kb.nl/webexposities/tijdschriften/sekstant>, 18-01-2014.
- Koninklijke Bibliotheek Nationale bibliotheek van Nederland, 'Sekstant', <http://www.kb.nl/webexposities/tijdschriften/sekstant>, 22-01-2014.
- Pelgrim, M. en Windgassen, A., 'We willen niet betuttelen', in *Extra! Het onafhankelijke blad voor onderzoek en analyse van de Nederlandse media*, nummer 14, 2002, <http://www.extra-media.nl/nummer14/index.html>, 23-1-2014.

Tijdschriften:

- *Eva*, jaargang 18, nummers 6, 12, 18, 24, 30, 36, 42, 48 (1960).
- *Eva*, jaargang 22, nummers 6, 12, 18, 24, 30, 36, 42, 48 (1964).
- *Eva*, jaargang 26, nummers 6, 12, 18, 24, 30, 36, 42, 48 (1968).
- *Libelle*, jaargang 26, nummers 6, 12, 18, 24, 30, 36, 42, 48 (1960).
- *Libelle*, jaargang 30, nummers 6, 12, 18, 24, 30, 36, 42, 48 (1964).
- *Libelle*, jaargang 34, nummers 6, 12, 18, 24, 30, 36, 42, 48 (1968).
- *Libelle*, jaargang 38, nummers 6, 12, 18, 24, 30, 36, 42, 48 (1972).
- *Libelle*, jaargang 42, nummers 6, 12, 18, 24, 30, 36, 42, 48 (1976).
- *Libelle*, jaargang 46, nummers 6, 12, 18, 24, 30, 36, 42, 48 (1980).
- *Viva*, jaargang 1, nummers 36, 38, 40, 42, 44, 46, 48, 50 (1972).
- *Viva*, jaargang 5, nummers 6, 12, 18, 24, 30, 36, 42, 48 (1976).
- *Viva*, jaargang 9, nummers 6, 12, 18, 24, 30, 36, 42, 48 (1980).